

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

इतिहास

६०

संग्रहालय क्रमांक

५०

२२३/२

लेखक रघुजी सराशिव

गोडबोले

पुस्तकाचे नांव महाराष्ट्र देशाचा संक्षेप

इतिहास भाग १ वा

सन

१९७६

६०

इति

ग्रंथकर्त्याची सूचना.

महाराष्ट्रदेशाचें वर्णन आणि इतिहास ह्या नांवाचा हा प्रश्नोत्तरावलिरूप ग्रंथ आजपर्यंत विद्याखात्यांत चालू आहे, त्याचें तें रूप बदलून दुसरा त्याच विषयावर एक लहानसा ग्रंथ तयार करण्याविषयीं मेहेरबान दैरेकर आफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्शन् ह्यांचा हुकूम झाला. त्यावरून हा ग्रंथ तयार केला आहे. वरील ग्रंथांतल्यापेक्षां ह्या ग्रंथाची रचना प्रायः निराळी आहे व बहुतेक ठिकाणीं जास्त मजकूर घातला आहे.

जुन्या ग्रंथाचे एकंदर तीन भाग होते. त्यां पैकीं पहिला भाग नसावा, असें विद्याखात्यांतील कांहीं अधिकाऱ्यांचें मत पडल्यावरून तो भाग गाळला आहे.

ह्या नवीन ग्रंथाचे दोन भाग केले आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या भागांत महाराष्ट्र देशाचा प्राचीन इतिहास, आणि दुसऱ्या भागांत त्याचा अर्वाचीन इतिहास, असे संक्षिप्त रूपानें लिहिले आहेत. दुसऱ्या भागाचीं दोन प्रकरणें केलीं आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या प्रकरणांत शिवाजीराजा आणि त्याच्या वंशांतले दुसरे राजे ह्यांचें वर्णन केलें आहे; आणि दुसऱ्या प्रकरणांत पेशव्यांचें वर्णन केलें आहे. ह्या दोन्ही भागांस मुख्यत्वेकरून "घात दफ् साहेबांनीं केलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासाचा आधार घेतला आहे.

मेहेरबान मेजर क्यांटीसाहेब ह्यांनीं हा ग्रंथ तपासून त्यांतील पुष्कळ चुका दुरुस्त केल्या, त्याबद्दल ग्रंथ कर्त्या यांचा परम आभारी आहे.

तारीख २७ माहे सप्तंबर सन १८७९.

मुकाम पुणे.

206 3
134
THE DEPARTMENT OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY.

A

SHORT HISTORY OF MAHARASHTRA.

BY

RÁOJI SADÁSHIVA GODBÓLE.

*Secretary and Reviser to the Dakshina Prize
Committee.*

15,000 COPIES.

*Registered for copy-right under Government of India's
Act XXV. of 1867.*

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1876.

(ALL RIGHTS RESERVED.)

Price 3½ Annas.

BOMBAY :

PRINTED AT THE ANGLO-VERNACULAR PRINTING PRESS.

No. 28, TANK STREET, NEW NAGPADA,

BY

SHIWRAM SHRIDHAR JOSHI, MANAGER.

मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशाळांसाठी.

महाराष्ट्रदेशाचा संक्षिप्त इतिहास.

हा ग्रंथ,

रावजी सदाशिव गोडबोले,

दक्षिणा प्रैज कमितीचे सेक्रेटरी आणि रिव्हीजर
ह्यांनी तयार केला.

१९,००० प्रती.

हा ग्रंथाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्ताप्रमाणे
नोंदिली असे.

मुंबई:

गवर्नमेंट सेंट्रल बुक-दिपो.

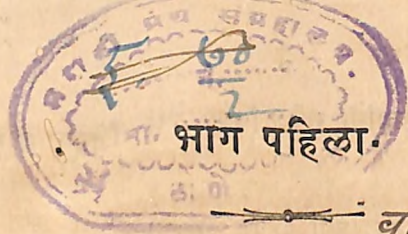
सन १८७६ इसवी.

हा ग्रंथासंबंधी सर्व अधिकार सरकाराने स्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत साडेतीन आणे.

मुंबईत

घर नं० २८, ट्यांकस्ट्रीट, नवा नागपाडा येथें,
अंग्लो-वर्नाक्युलर छापखान्यांत,
शिवराम श्रीधर म्यानेजर यांणीं छापिला.

भाग पहिला.

३. १२२
७
३
१३५
२

महाराष्ट्र देशाचा संक्षिप्त प्राचीन इतिहास.

१. महाराष्ट्र देशामध्ये इसवी सनाचे पहिल्या शतकांत

त शालिवाहन नामें एक प्रख्यात

राजा होऊन गेला. त्याची राजधा-

नी प्रतिष्ठान नामक शहर होतें;

त्यासच हल्लीं पैठण असें म्हणतात.

इ० सनाच्या १३००
व्या शतकाच्या अखेरी
पर्यंत महाराष्ट्रदेशाचा
इतिहास.

तो राजा शककर्ता झाला. त्याचा शक इसवी सनानंतर
७८१ वर्षांनीं सुरू झाला; त्या शकास शालिवाहन शक
म्हणतात. इ० सनाच्या १३ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत
महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासाची माहिती काय ती इतकीच
भरंवसा ठेवण्याजोगी आहे. आतां त्यावेळच्या कांहीं कांहीं
दंतकथा लोकांत प्रसिद्ध आहेत; परंतु त्या इतक्या असं-
बद्ध व अविश्वसनीय आहेत कीं, त्या इतिहासांत लिहिणें
सर्वथा अयोग्य आहे.

२. ह्यानंतरची माहिती मुसलमान इतिहासकार्या-

दक्षिणेंत मुसलमान च्या लेखांवरून अशी कळते कीं,
लोकांच्या स्वाऱ्या. इसवी सनाच्या १४ व्या शतकांत

अल्लाउद्दीन खिलजी ह्या नांवाच्या एका मुसलमान सर-
दारानें नर्मदेच्या दक्षिणेस प्रथम स्वारी केली. त्या स्वारींत
त्यानें देवगड (ह्यालाच आतां दवलताबाद म्हणतात) ये-
थील रामदेवराव जाधव नांवाच्या हिंदू राजाचा पराभव
करून त्याचें सर्व द्रव्य हरून नेलें. त्यानंतर दिल्लीच्या प-

ठाण राजांच्या सैन्यांनीं सर्व दक्षिण देश जिंकून व लुटून फस्त केला.

३. दिल्ली सरकारच्या पदरीं जाफरखान हणून एक मुसलमान सरदार होता, त्यानें इ० सन १३५० ह्या वर्षाच्या सुमारास दक्षिणेंत स्वारी करून एक स्वतंत्र मुसलमानी राज्य स्थापिलें. हा जाफरखान पूर्वी दिल्ली शहरांत कांगो नांवाच्या एका ब्राह्मणाजवळ गुलाम होता. त्या ब्राह्मणानें त्याचे उत्तम गुण पाहून त्यावर फार उपकार केले; आणि गुलामगिरींतून त्याची सुटका केली होती; हणून पुढें जाफरखानानें वर लिहिल्याप्रमाणें स्वतंत्र राज्याची स्थापना केल्यावर त्या ब्राह्मणाचे उपकार स्मरून त्यानें आपल्या नांवास कांगो ब्राह्मणी अशीं अक्षरे जोडिलीं; आणि त्या ब्राह्मणास आपल्या जामदारखान्याचें काम सांगून सुखी केलें. त्याच्यामागे त्याच्या वंशांत जे बादशाह झाले, त्यांनींही ब्राह्मणी हेंच नांव पुढें चालविलें. ह्या कारणावरून त्या राज्यास इतिहासामध्ये दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राज्य असें ह्मटलें आहे. ह्या राज्याची राजधानी प्रथम कलबुर्गे शहर होतें, नंतर बेदर शहर झालें.

४. ब्राह्मणी राजे राज्य करीत असतां इ० सन १३९६ महाराष्ट्रदेशांत ह्या वर्षी महाराष्ट्र देशांत १२ वर्षपर्यंत दुष्काळ. मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यास दुर्गादेवी असें ह्मणतात. त्या बारा वर्षांमध्ये महाराष्ट्र देशांत पाऊस अगदीं पडला नाहीं, असें सांगतात. ह्या दुष्काळामुळे महाराष्ट्र देशाचा बराच भाग ओस पडून

गेला, आणि पुढे सुमारे तीस वर्षेपर्यंत तेथे चांगली-
शी वस्ती झाली नाही.

५. ब्राह्मणी राजांच्या कारकीर्दीत कोंकणांत शिरके
शिरके. म्हणून एक मोठा बलाढ्य सरदार होता. त्याने
मात्र त्यावेळीं मुसलमान लोकांवरोबर लढाया
मारून आपले संरक्षण केले.

६. ब्राह्मणी राज्य बुडण्याचे सुमारास पोर्तुगाल देश-
चा वास्कोदिगामा नांवाचा सरदार इ०
वास्कोदिगामा. स० १४९७ ह्या वर्षी कांहीं लोकांसहित
जलमार्गाने प्रथम कालीकोट बंदरांत आला; आणि इ०
स० १५१० ह्या वर्षी त्याने गोवे शहर हस्तगत करून
घेतले. ते शहर अद्यापि पोर्तुगीज लोकांच्याच ताब्यांत
आहे.

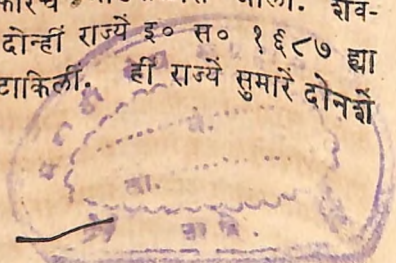
७. ब्राह्मणी राज्य सुमारे दीडशे वर्षेपर्यंत चालले. यांत
ब्राह्मणी राज्याचा इ० स० १४७८ ह्या वर्षापासून त्या-
नाश. ला उतरती कळा लागली. ह्याचें
कारण असे झाले कीं, ते राज्य अमर्याद वाढल्यामुळे मु-
लखाचे बंदोबस्ताकरितां नेमलेले सुभेदारच आपापल्या
सुभ्यांमध्ये प्रबळ होऊन बादशाहाची आज्ञा जुमानीनातसे
झाले. असे होतां होतां इ० स० १५०० ह्या वर्षाच्या सु-
मारास ते राज्य मोडून विजापूरचें राज्य, गोवळकोंडचें
राज्य, अहमदनगरचें राज्य, वऱ्हाडचें राज्य, आणि बेदर-
चें राज्य, अशीं त्याचीं वेगळालीं पांच राज्ये झालीं. त्या
राज्यांस अनुक्रमे इदिलशाही, कुतुबशाही, निजामशा-
ही, अमादशाही, आणि बरीदशाही, अशीं उपनावे
पडलीं होती. ह्या पांच राज्यांपैकीं शेवटचीं दोन राज्ये

लवकरच बुडाली, परंतु पहिली तीन पुढें बलिष्ठ झाली.

८. इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकाचे अखेरीस
 अहमदनगरच्या दिल्लीचा बादशाह अकबर ह्याने वरील
 राज्याचा परिणाम. राज्यें बुडविण्याचा यत्न चालविला. त्या
 वेळीं त्या राज्यांचे एकमेकांशीं तंटे सुरू होऊन त्यांत
 अव्यवस्था झाली होती; व अहमदनगरचा बादशाह ब-
 हादर निजामशाह हा केवळ मूल असून त्याच्या दर-
 बारी लोकांतही दोन फळ्या झाल्या होत्या; तेणेंकरून
 अहमदनगरच्या राज्यांत तर फारच वेवंद झाला होता;
 त्यामुळे तें राज्य सहज हस्तगत होईल असें पाहून तेंच
 घेण्याविषयीं अकबरानें प्रथम यत्न चालविला, व थोड्या-
 च काळांत त्यानें त्या राज्याचा बहुतेक मुलूख घेतला.
 शेवटीं खुद्द अहमदनगरावर ही त्यानें सैन्य पाठविलें; ते
 समयीं त्या शहरांत चांदबिबी नांवाची कोणी एक स्त्री
 बादशाह बहादर निजामशाह ह्याची नातलग होती,
 तिनें त्या शहराचे रक्षणाकरितां विलक्षण पराक्रम केला,
 त्यामुळे लोक अद्यापि तिची कीर्ति गातात. परंतु
 ती आपल्या शहराचा बचाव करण्याकरितां झटत अ-
 सतां तिला कोणीं दुष्टानें मारेकरी घालून मारविलें.
 त्यामुळे तें शहर मोगलांच्या हातीं लागून त्यांनीं तेथील
 बादशाहास कैद केलें. तेव्हां अहमदनगरचें राज्य
 बुडण्याचा प्रसंग आलाच होता, पण त्या राज्यांत मलि-
 कंबर नांवाचा एक अत्यंत बुद्धिमान् प्रधान होता, त्यानें
 दौलताबादेस दुसरा एक नवाच बादशाह करून तेथें
 निजामशाही राज्याची स्थापना केली, आणि त्या राज्या-
 पैकीं जो मुलूख मोगलांच्या हातीं लागला नव्हता,

त्याची व्यवस्था करण्यास आरंभ केला. त्याने दौलताबादेजवळ खिडकी नांवाचे मोठे शहर वसवून ती निजामशाहीची राजधानी केली. हेंच शहर पुढे अवरंगजेब बादशाहाने आपल्या एका सुभ्याची राजधानी करून त्याचे नांव अवरंगाबाद ठेविलें. मलिकंबरानें प्रांताचा वसूल घेण्याचे वगैरे फार उत्तम नियम करून प्रजा सुखी केली. त्यामुळे लोक अद्यापि त्याचे गुण आठवितात. ह्याप्रमाणें तें राज्य पुनः कांहींसें आकारास येऊं लागलें तों, इ० स० १६२६ ह्या वर्षी मलिकंबर मृत्यु पावला. त्यामुळे तेथें पुनः पूर्वीप्रमाणें अव्यवस्था सुरू झाली. शेवटीं इ० स० १६३७ ह्या वर्षी दिल्लीचा बादशाह शहाजहान ह्याने तें राज्य अगदींच बुडवून टाकिलें. ह्याप्रमाणें अहमदनगरच्या राज्याचा शेवट झाला.

९. अहमदनगरचें राज्य बुडालें ते वेळीं विजापूर व गोवळकोंडे ह्या दोन्ही राज्यांनाही विजापूर आणि गो- गोवळकोंडे येथील रा- उतरती कळा लागलीच होती. त्यांच्याचा परिणाम. त विशेषेंकरून महाराष्ट्र देशामध्ये स्वतंत्र राज्याची स्थापना करणारा शिवाजी राजा ह्याच्या पराक्रमामुळे तर तीं फारच मोडकळीस आलीं. शेवटीं अवरंगजेबानें तीं दोन्ही राज्ये इ० स० १६८७ ह्या वर्षी अगदींच मोडून टाकिलीं. हीं राज्ये सुमारे दोनशें वर्षेपर्यंत स्वतंत्र होतीं.

भाग दुसरा.

महाराष्ट्र देशाचा संक्षिप्त अर्वाचीन इतिहास.

प्रकरण पहिलें.

शिवाजी राजा आणि त्याच्या वंशांतील

दुसरे राजे, ह्यांचें वर्णन.

शिवाजी राजा ह्यांचें वर्णन.

इ० सन १६२७ ह्यावर्षापासून १६८० ह्या वर्षापर्यंत.

१. शिवाजी हा मराठी राज्याचा मूळ पाया घाल-
त्याच्या पूर्वजांची णारा होय. ह्याच्या पूर्वजांचें उपनांव
हकीकत. भोंसले असैं होतें. हे भोंसले दौलता-
बादेजवळ वेरूळ ह्मणून गांव आहे, तेथें पूर्वी रहात अ-
सत. भोंसल्यांच्या कुळामध्यें शिवाजीचा आज्ञा मालोजी
हा पहिल्यानें, शिंदेकरचा जाधवराव ह्मणून एक सरदार
होता त्याच्या आश्रयानें, निजामशाही सरकारचे चाकरी-
स राहिला. पुढें त्याच जाधवरावाची कन्या त्यानें आप-
ला मुलगा शाहाजी ह्यास केली; ह्यामुळें त्याची योग्यता
पुष्कळ वाढली; आणि त्याच सरकारांतून त्यास शिवनेरी
व चाकण ह्या दोन्ही किल्यांची व त्यांचे खाली असणा-
ऱ्या मुलखाची मामलत मिळून, पुणें व सुपें ह्या परग-
ण्यांची जाहगीर मिळाली.

२. मालोजीचा मुलगा शाहाजी हा आपल्या बापा-
च्या मार्गे कांहीं दिवस निजामशाही
शाहाजी व त्याचे पुत्र. सरकारचे आश्रयास होता. पुढें दि-
ल्लीचा बादशाह शहाजहान ह्यानें तें राज्य बुडविलें, तेव्हां

तो शहाजहानाचे पदरीं राहिला. परंतु त्या बादशाहानें त्यास दिलेल्या इनामांपैकीं कांहीं इनामें परत घेतलीं, तेणेंकरून त्यास फार वाईट वाटलें आणि त्यानें मोंगलांची चाकरी सोडून देऊन विजापूरच्या बादशाहाचा आश्रय धरिला व मरे तोपर्यंत त्याच्याच पदरीं चाकरी केली. तो इ० स० १६६४ ह्या वर्षी मरण पावला. त्या वेळीं त्याच्या ताब्यांत पुणें, मुपें, आणि तंजावर हे प्रांत होते. शाहाजीची पहिली बायको जाधवरावाची कन्या जिजाबाई हिजपासून त्याला दोन पुत्र झाले. त्यांपैकीं वडील पुत्र संभाजी, तो तरुण असतांच लढाईत मेला, धाकटा शिवाजी, हा पुढें राजा झाला. शाहाजीची दुसरी बायको मोहित्यांची कन्या तुकाबाई हणून होती, तिजपासून त्याला व्यंकोजी नांवाचा एक पुत्र झाला. तो तंजावर प्रांतांत आपल्या बापाची जाहगीर संभाळून असे.

२. शिवाजी इ० सन १६२७ ह्या वर्षी जुन्नराजव-

शिवाजीचें जन्म व ल शिवनेरी किल्यांत जन्मला. त्याचें लहानपणचें शिक्षण. शाहाजीनें कर्नाटकांत आपले जाहगिरीवर जातेसमयीं, पुणें प्रांतीं त्या-

चा एक दादोजी कोंडदेव नांवाचा मोठा चतुर आणि विश्वासूक कारभारी होता, त्याचे स्वाधीन शिवाजी व जिजाबाई ह्यांस केलें होतें. त्या दादोजीच्या सुसंगतीनें व त्याच्या उत्तम शिक्षणानें राज्यभार वाहण्यास योग्य असे पुष्कळ गुण शिवाजीच्या अंगीं आले. परंतु त्याला लिहिणें, वाचणें वगैरे अगदीं आवडत नसे. लिहिणें, वाचणें हीं कामें कारकुनांचीं आहेत असें समजून मराठे सरदार बहुधा ह्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करितात. त्यांत शिवा-

जीला तर आपलें नांवही लिहितां येत नव्हतें असें ह्मणतात. तरी शूर सरदारास योग्य जे धनुर्विद्यादिगुण त्यांमध्ये तो प्रवीण होता. घोड्यावर वसणारा तर तो इतका पटाईत होता कीं, त्या वेळच्या सर्व मराठ्यांत तसा दुसरा कोणी ही नव्हता. भारत, भागवत, रामायण इत्यादि पुराणांतील युद्धांच्या कथा त्यास अतिशय आवडत असत. तशीच त्याची हिंदुधर्मावर अत्यंत भक्ति असून तो मुसलमानांच्या धर्माचा लहानपणापासून तिरस्कार करी. सारांश, त्याच्या अल्पवयांतच पुढें त्यानें केलेल्या पराक्रमाचा अंकूर दिसूं लागला.

४. शिवाजी सोळा वर्षांचा झाला नाहीं तोंच त्यानें त्याच्या पराक्रमाचा आडदांड लोकांची संगति धरून व सत्तेचा आरंभ. मुलखांत पुंडाई आरंभिली. हा त्याचा दुर्वृत्तपणा पाहून दादोजीनें तो सोडून देण्याविषयीं त्याला वारंवार उपदेश केला, व त्याचें मन अशा हलकट कामांतून निघावें ह्मणून शाहाजीच्या जहागिरीचा बंदोबस्त करण्याचें काम त्यावर सोंपविलें. त्यांत त्याची सुबुद्धि व पोक्त विचार हीं ढळढळीत दिसून आलीं; त्या कामाच्या संबंधानें कित्येक मराठे सरदारांशीं दळणवळण ठेवून त्यानें आपल्या सद्गुणांच्या योगानें त्यां सरदारांची अत्यंत प्रीति संपादिली. लोकांमध्ये त्याची प्रतिष्ठा वाढत गेल्यामुळें मुसलमानलोकांच्या ताब्यांत न राहतां स्वतंत्रपणें वागण्याविषयींचा त्याच्या बुद्धीचा अंकूर उत्तरोत्तर वाढतच गेला, आणि त्यानें तदनुसार यत्नही सुरू केला. तो असा; त्यानें प्रथम घाटमाथ्यावरील मावळें लोक जमविण्याचा विचार केला. ते लोक अडाणी दि-

सत हें खरें, परंतु ते मोठे शूर व अत्यंत विश्वासूक असून त्यांना सांगितलेले काम ते फार जोव लावून करीत. हे त्यांच्या अंगचे गुण शिवाजीच्या उद्देशाला फार अनुकूल असल्यामुळे त्याने त्यांच्याशी फारच स्नेह केला. त्या मावळे लोकांमध्ये मुख्यत्वेकरून एसाजी कंक, तानाजी मालुसरा, आणि बाजी फसलकर असे तिघे असामी त्याचे परम स्नेही होते. त्यांनीं शिवाजीला मावळच्या चोरवाटा व आसपासचे डोंगरी किल्ले ह्यांची चांगली माहिती करून दिली. तेव्हां त्या डोंगरी किल्यांपैकीं एकादा आपल्या ताब्यांत असावा असें मनांत आणून शिवाजीनें मावळे लोक जमा केले; आणि इ० स० १६४६ ह्यावर्षीं विजापूरकरांच्या ताब्यांतील तोरणा नांवाचा किल्ला, तेथील लोक वश करून, आपले स्वाधीन करून घेतला. पुढे त्या किल्याची डागडुजी करण्याकरितां त्यांत खणीत असतां त्याला एक मोहरांचा हंडा सांपडला. एकाएकीं इतकें पुष्कळ द्रव्य त्याच्या हातीं लागल्यामुळे त्याची कुलस्वामिनी भवानी हीच प्रसन्न होऊन त्याला द्रव्य देते, असें लोकांस वाटूं लागले, त्यामुळे त्यांच्या मनांत त्याविषयीं अत्यंत पूज्य बुद्धि उत्पन्न होऊन पुष्कळ लोक त्याला अनुकूल होऊं लागले. तेव्हां शिवाजीनें तोरणा किल्ल्याचे आग्नेयी दिशेस दीड कोसावर दुसरा एक राजगड नांवाचा किल्ला बांधिला; आणि दारुगोळा वगैरे युद्धाचें सामान खरेदी करून दोन्ही किल्यांवर यथास्थित बंदोबस्त केला. ही सर्व हकीकत विजापुरीं कळल्यावर बादशाहास राग येऊन त्यानें शाहाजीस आपल्या मुलाचा बंदोबस्त क-

रावयास आज्ञा केली. शाहाजीनें ती मान्य करून दादोजीस लिहिलें कीं, हरएक युक्ति करून शिवाजीला वाटेवर आणा. त्याप्रमाणें दादोजीनें शिवाजीला पुष्कळ उपदेश केला. परंतु तो सर्व व्यर्थ गेला. दादोजी हा अगोदरच वार्धक्यानें पीडला होता, तितक्यांत शिवाजीचें असें आचरण पाहून आपल्या धन्यावर मोठीं दुर्धर संकटें वेतणार अशी रात्रांदिवस काळजी लागल्यामुळें तर तो अगदीं खंगला आणि मरणोन्मुख झाला; शेवटीं मरतेसमयीं त्यानें शिवाजीस सांगितलें कीं, तुम्ही कसें ही वागा, पण एवढें करा कीं, गाई, ब्राह्मण, व प्रजा ह्यांचें योग्य पालन करून मुसलमानांपासून हिंदूंचीं देवस्थानें राखा. ही त्याची शेवटची आज्ञा शिवाजीनें शिरसामान्य करून मुसलमानांपासून मुलूख मिळविण्याकरितां मोठ्या झपाट्यानें उद्योग चालविला.

९. इ० स० १६४७ ह्या वर्षीं दादोजी कोंडदेव

विजापूरकरांच्या मुलुखामध्ये तो आपली सत्ता वाढवितो.

वारला; त्यानंतर शिवाजीनें थोडक्याच दिवसांत चाकणचा किल्ला, व पुरंदर, आणि कोंडाणें, हे किल्ले युद्धा-

चा प्रसंग न आणतां केवळ शहाणपणाच्या वळावर घेतले. कोंडाणें किल्ल्याचें त्यानें सिंहगड असें नांव ठेविलें. सुपें परगण्याच्या मामलेदारावर छापा घालून तो परगणा ही त्यानें घेतला. पुढें इ० स० १६४८ ह्या वर्षीं त्यानें कल्याणचा सुभा व कोंकणपट्टीतील बरेच किल्ले घेतले. त्यामुळें कोंकणपट्टीचा बहुतेक भाग त्याच्या ताब्यांत येऊन शिवाजीचें ऐश्वर्य वाढलें; तेव्हां झाला

मोठी उमेद येऊन त्याने विजापूरकरांच्या मुलखांत फारच उपद्रव मांडिला.

६. तेव्हां, शाहाजीच्याच अनुकूलतेने शिवाजीने

विजापूरचा बादशाह बंडावा माजविला असेल, असे विजापूरच्या बादशाहास वाटून त्याने शाहाजीला धरून कैदेत ठेविले;

आणि शिवाजी लवकर आपल्या अपराधाची क्षमा मागावयास न येईल तर तुझा जीव घेईन, असे बादशाहाने शाहाजीला भय घातले. हे शिवाजीस कळतांच त्याने दिल्लीचा बादशाह शहाजहान ह्याची चाकरी करण्याचे कबूल करून त्याजकडून विजापूरकरांस दहशत घालून आपल्या बापाची सुटका करविली. नंतर त्याने पुष्कळ फौज ठेऊन आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त चालविला.

इ० स० १६५६ ह्या वर्षी त्याने शामराजपंत नांवाच्या एका ब्राह्मणास पेशवा असे पद देऊन त्याला आपला मुख्य कारभारी केले; आणि सारी कोंकणपट्टी हस्तगत करून घेण्याच्या इराद्याने शामराजपंताबरोबर कांहीं फौज देऊन तो (जांजिऱ्याच्या) शिंदीवर पाठविला. परंतु तेथे त्याचा पराभव झाला, त्यावरून शिवाजीने त्याजकडून पेशवाईचा अधिकार काढिला आणि मोरोपंत पिंगळे ह्यास तो अधिकार देऊन त्याला शिंदीवर पाठविले. ह्याप्रमाणे शिवाजीचा दंगा पुनःचालू झाला; तेव्हां विजापूरच्या दरबारांत त्याचे पारिपत्य करण्याचा निश्चय होऊन त्या कामावर आफसुलखान नामें सरदाराची नेमणूक झाली. आफसुलखान फौजेसहित इ० स० १६५९ ह्या वर्षी शिवाजीच्या मुलखांत शिरला. शिवाजीने प्रथम

त्याशीं आर्जवानें वागून एकांतीं मसलत करण्याचा घा-
ट घातला; आणि बोलण्याचे गर्दींत आफूसुलखान गैर-
सावध असतां त्याच्या पोटांत वाघनखें खुपसून त्यानें
त्यास ठार मारिलें. तेव्हां बादशाहानें रुस्तुमजमान नामें
दुसरा एक सरदार शिवाजीवर पाठविला. त्याचा शिवा-
जीनें अगदीं मोड करून त्याला हाकून लाविलें, आणि
विजापुरापर्यंत मुलखाची खंडणी घेतली. नंतर एकदम
कोंकणांत जाऊन त्यानें दाभोळ शहर लुटलें. हें समज-
तांच बादशाहानें शिद्दीजोहार नामें सरदारास त्यावर
पाठविलें. त्यानें शिवाजी पन्हाळा किल्ल्यावर आहे अशी
संधि पाहून त्या किल्ल्यास चोहोंकडून वेढा घातला.
परंतु मोठी अक्कल लढवून शिवाजी तेथून निसटून गेला,
त्यामुळे व कर्नाटकांमध्ये त्याच वेळेस बंडें उत्पन्न झालीं
होतीं, तीं मोडण्याचें विजापूरच्या बादशाहास अगत्य
पडल्यामुळे शिवाजीचें पारिपत्य करण्याचें काम कांहींसें
मागे पडलें.

७. विजापूरकरांचें सैन्य कर्नाटकांत गुंतलें असें पा-

विजापूरकर निरु- हून शिवाजीनें पुनः त्यांचे किती-
पाय होऊन त्याशीं तह एक किल्ले व सांवतांचा वाडी-
करितात. प्रांत घेतला. असा तो पराक्रमी
झाल्यामुळे आपल्या हातून त्याचें पारिपत्य होणें कठीण
असें समजून विजापूरकरांनीं इ० स० १६६२ ह्या वर्षीं
त्याशीं तह केला. ह्या प्रसंगीं कल्याणापासून गोंव्यापर्यंत
सारी कोंकणपट्टी आणि भिमेपासून वारणेपर्यंत सुमारे
१६० मैल लांबीचा घाटमाथा, इतका मुलूख शिवाजी-
च्या ताब्यांत होता. त्याच्या मुलखाची रुंदी सव्या-

पासून जंजिऱ्यापर्यंत सुमारे १०० मैल होती. ह्या वेळीं त्याचें सैन्यही पन्नास हजार स्वार आणि सात हजार पायदळ इतकें होतें.

८. शिवाजीला विजापूरकरांपासून भीति नाहींशी

शिवाजी मोंगलांचें होऊन तो कांहींसा मोकळा झाल्यामुळें इ० स० १६६२ ह्या वर्षीं हें लागतो.

तो दिल्लीच्या बादशाहाचे मुलखांत स्वाऱ्या करूं लागला. प्रथमतः त्यानें अवरंगाबादेपर्यंत मोंगलांचा मुलूख लुटून पुष्कळ द्रव्य जमा केलें. हें वर्तमान दिल्लीचा बादशाह अवरंगजेब ह्याला समजतांच त्यानें षाईस्तेखान नामें सरदार शिवाजीवर पाठविला. त्याचा शिवाजीनें अगदीं मोड करून त्याला आपल्या मुलखांतून हाकून लाविलें. नंतर इ० स० १६६४ ह्या वर्षीं शिवाजीनें मोंगलांच्या ताब्यांतील सुरत शहर लुटून तेथून बहुत द्रव्य आणिलें. त्यावेळीं सुरतेस कांहीं इंग्रजलोक व्यापार करीत होते. त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें आपलें व शहरच्या दुसऱ्या कितीएक लोकांचें संरक्षण केलें, त्यामुळें त्यांचें मात्र द्रव्य शिवाजीस सांपडलें नाहीं.

९. सुरत शहर लुटून शिवाजी माघारां रायगडास आला, तोच त्याला शाहाजी वार-

शिवाजी आपणास राजा झणवितो व आपल्या नांवाचें नाणें पाडितो.

ल्याचें वर्तमान समजलें. तेव्हां तो कांहीं दिवस आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त करीत तेथेंच राहिला. नंतर

बाप्राच्या संबंधानें विजापूरकरांच्या पदरचा सरदार हें जें ह्या वेळपर्यंत शिवाजीकडे नातें होतें, तें उघडपणें टाकून देऊन त्यानें आपल्या नांवास राजा हा किताब

जोडिला, व आपल्या नांवाचीं नाणीं पाडण्याकरितां टांकसाळही घातली.

१०. पुढें इ० स० १६६९ ह्या वर्षीं शिवाजीनें जलमार्गानें जाऊन मलबार किनाऱ्या

शिवाजीच्या पारि-
वर्ष्याकरितां अवरंगजे-
बाचे दोघे सरदार ये-
तात.

वरील वारशिलोर नामें शहर लुटलें,
आणि तेथून अपार द्रव्य आणिलें.

ह्याच सुमारास त्याच्या लढाऊ ग-
लवतांनीं मक्केस जाणारे कितीएक मुसलमानांचे यात्रेकरू
लुटले. त्यामुळें अवरंगजेबास फारच राग येऊन त्यानें
दिल्लिरखान व जयसिंग ह्या नांवाच्या दोघां पराक्रमी सर-
दारांवरोबर मोठें सैन्य देऊन त्यांना शिवाजीवर पाठविलें.
त्यांनीं एकाएकी शिवाजीच्या मुलखांत शिरून मोठा अ-
नर्थ मांडिला. त्यामुळें शिवाजीला तयारी करण्यास ही
अवसर सांपडला नाहीं. मराठी राज्याची स्थापना होत
आहे तोंच त्यावर हें मोठें अरिष्ट आलें, त्यामुळें तें खचित
बुडेल असें दिसूं लागलें. परंतु कोणत्या प्रसंगीं कसें
वागावें हें शिवाजी फार चांगलें जाणत होता. तो आ-
पण होऊन त्या सरदारांच्या भेटीस गेला, आणि कांहीं
जाहगीर घेऊन मी बादशाहाची चाकरी करण्यास राजी
आहें, असें त्यानें त्यांजपार्शी कबूल केलें. हें त्याचें
भ्रमणें जयसिंगानें अवरंगजेब बादशाहास कळविल्यावर
त्यानें ही तें मान्य केलें आणि विजापूरकरांवर स्वारी
करण्याचे कामीं जयसिंगाला त्यां मदत करावी अशी त्या-
ला आज्ञा केली. अशा रीतीनें आपणावर आलेलें
अरिष्ट शिवाजीनें टाळलें.

११. अवरंगजेबाच्या आज्ञेप्रमाणे जयसिंगाबरोबर

चौथाई व सरदेश-
मुखी हे दोन हक्क म-
राठे लोकांत पाहिल्यानें
कसे उत्तम झाले, तो
प्रकार.

विजापूरावर स्वारी करावयास निघ-
ण्याचें पूर्वी, शिवाजीनें अवरंगजेबास
विनंती पत्र पाठवून विजापूरकरांच्या
कांहीं मुलखाची * चौथाई आणि
* सरदेशमुखी हे दोन हक्क मागित-

ले. अवरंगजेबाचे मनांत विजापूरचें राज्य अगदीं बुड-
वावयाचें होतें; सबब त्या कामांत शिवाजीचा फार उपयो-
ग होईल असें मनांत आणून त्यानें शिवाजीचें मागणें क-
बूल केलें. तेव्हां तो कांहीं फौज घेऊन जयसिंगाबरोबर
विजापूरकरांवर गेला; व त्यांशीं युद्ध करितेसमयीं त्यानें
असा कांहीं विलक्षण पराक्रम केला कीं, तो ऐकून अवर-
रंगजेब बादशाह फार खुष झाला आणि त्यानें त्याला
बहुमानाचीं वस्त्रे पाठवून दिल्लीस भेटावयास बोलविलें.

१२. बादशाहाचें बोलावणें कबूल करून शिवाजी

शिवाजी दिल्लीस
जाऊन येतो.

आपला पूत्र संभाजी ह्यासहवर्तमान

इ० स० १६६६ ह्या वर्षी दिल्लीस

त्याला भेटावयास गेला. परंतु बाद-

शाहानें त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्याचा सन्मान केला नाहीं;
त्यामुळे त्यानें राग आल्याचें चिन्ह दर्शविलें; तेवढ्यावरून
बादशाहानें त्याला प्रतिबंधांत ठेविलें. असें त्याचें क-
पट पाहून शिवाजीनें ही त्याच्याशीं कपट लढविलें. तें
असें कीं, दरबारच्या लोकांशीं स्नेह करून तो कित्येक
दिवस मोठ मोठ्या बुरडी पेटाऱ्यांत मिठाई वगैरे भरून

* चौथाई झणजे प्रांताच्या एकंदर वसुलाचा चतुर्थीश; आणि सर-
देशमुखी झणजे त्याच वसुलाचा दशांश.

सांजकडे नजराणा पाठवूं लागला. पुढें एके दिवशीं आपण व आपला पुत्र उभयतां दोहों पेटाऱ्यांत बसून माणसांकडून त्यानें ते पैटारे शहराबाहेर संकेताचे जागीं नेवविले; आणि तेथें घोड्यावर बसून दोघे दक्षिणेंत पळून आले.

१३. शिवाजी आपल्या हातांतून निसटला, हें पाहून अवरंगजेबास फार वाईट वाटलें;

त्याला अवरंगजेबापासून राजा हा किताब मिळतो.

तेव्हां त्यानें अशी कृति योजिली कीं; पुनः त्याला आपली कृपा दर्शवून प्रसंग येईल तेव्हां दगा करावा,

अशा हेतूनें त्यानें इ० स० १६६७ ह्या वर्षी शिवाजीच्याच विनंतीवरून त्याला राजा हा किताब देऊन बऱ्हाड प्रांतांत कांहीं जाहगीर ही दिली.

१४. ह्याप्रमाणें अवरंगजेबानें बाह्यात्कारें शिवाजीस

मोंगलांनीं घेतलेला मुलूख शिवाजी पुनः त्याजपासून घेतो.

आपली कृपा दर्शविली, तरी शिवाजी त्याचें कपट ओळखूनच होता, म्हणून त्यानें आपल्या सावधपणांत अंतर पडूं दिलें नाहीं. तेव्हां हा

एकादे वेळीं घात करील असें अवरंगजेबाला भय पडून त्यानें आपला दक्षिणेंतील सुभेदार सुलतान माजूम ह्यास शिवाजीला पकडण्याविषयी हुकूम केला. हें शिवाजीला कळतांच तो सावध होऊन मोंगलांच्या ताब्यांत गेलेला आपला मुलूख पुनः घेण्याच्या उद्योगास लागला. इ० स० १६७० ह्या वर्षी प्रथमतः त्यानें तान्हाजी मालुसरा ह्यास फौजेसहित पाठवून सिंहगड किल्ला परत घेतला. पण लढाईत तान्हाजी मालुसरा पडला; तेथें-

करून शिवाजीची मोठी हानि झाली. त्याच वर्षी त्या-
 ने पुरंदर वगैरे पुष्कळ किल्ले घेऊन सुरत शहर पुनः लु-
 टलें; आणि परत येते वेळेस त्याच्या मार्गे मोंगळ लो-
 कांचें एक सैन्य लागलें होतें, त्याची त्यानें अगदीं दाणा-
 दाण करून सोडिली. नंतर त्यानें आपला सेनापति
 प्रतापराव गुजर ह्याला फौज देऊन मोंगळाच्या ताब्यां-
 तील खानदेश प्रांत लुटावयास पाठविलें. त्यानें खानदे-
 शांत जाऊन बहुत लुटालूट केली; आणि तेथील बहु-
 तेक गांवच्या लोकांपासून आम्ही दरसाल शिवाजीस चौ-
 थाई देत जाऊं असा करार लिहून घेतला. हें सर्व वर्त्त-
 मान अवरंगजेबास लागतांच त्यानें मोहबतखान
 नामें सरदार शिवाजीवर पाठविला. तो इ०स० १६७२ ह्या
 वर्षी दक्षिणेंत येऊन पोहोचतांच शिवाजीनें प्रतापराव गु-
 जर ह्यास त्यावर पाठविलें. त्यानें मोंगळांचा पराभव करून
 त्यांची अशी धांदल उडवून दिली कीं, ते जीव घेऊन
 अवरंगाबादेकडे पळत सुटले. ह्याप्रमाणें शिवाजीला
 कोणी शत्रु नाहींसा होऊन पूर्वी ज्या अवरंगजेबाच्या
 आज्ञेनें विजापूरकरांच्या मुलखावर त्यानें चौथाई वसविली
 होती त्याच अवरंगजेबाच्या मुलखावर त्यानें ती हल्लीं
 वसविली. ह्या वेळेपासून पुढें मराठे लोक नेहमीं मोंग-
 लांचे मुलखी चौथाई घेऊं लागले. ह्याखेरीज गोवळ-
 कोंडचा बादशाह आणि विजापूरचा बादशाह हे ही
 शिवाजीपासून आपणांस उपद्रव न व्हावा म्हणून दर-
 साल त्याला गुप्तरूपें अनुक्रमें पांच लक्ष आणि तीन लक्ष
 रूपये देत असत.

१९. इ० स० १६७३ ह्या वर्षी शिवाजीने सैन्य पाठवून

विजापूरकरांचे संपत्तीने भरपूर असे

प्रतापरावाचा मृत्यु
व हंबीरराव मोहित्या-
ची हकीकत.

हुबळी नामें मोठें शहर लुटलें, आणि

तेथून मनस्वी द्रव्य आणिलें. ह्या खेरी-

ज त्यानें सातारचा किल्ला व दुसरे कांहीं त्यांच्या ताब्यांतील
किल्ले घेतले. तेव्हां विजापूरहून त्याच्या पारिपत्यास ल-
ष्कर आलें, तें प्रतापराव गुजरातें पिटवून लाविलें. परं-
तु तें लष्कर लुटण्याची संधि सांपडली असतां त्यानें तें
लुटलें नाहीं; म्हणून शिवाजीला राग येऊन त्यानें प्रतापरा-
वाची निर्भर्त्सना केली. तीमुळे प्रतापरावास त्वेष येऊन तो
एकाएकी पुनः विजापूरकरांच्या लष्करावर चालून गेला;
पण फौजेचा बंदोबस्त बरोबर नसल्यामुळे तो प्राणास
मुकला, आणि त्याच्या सैन्याची दुर्दशा झाली. इतक्यांत
हंसाजी मोहिते नामें शिवाजीचा पांच हजार स्वारांचा
सरदार होता, त्यानें विजापूरकरांच्या सैन्यावर पडून त्यां-
चा अगदीं मोड केला, आणि प्रतापरावाचे लोक वाचवि-
ले. हें शिवाजीला समजतांच त्यानें हंसाजीचे हंबीरराव
मोहिते असें नवें नांव ठेवून तो प्रतापरावाच्या जागीं
सेनापति केला.

१६. ह्याप्रमाणें सर्वत्र विजयी होऊन शिवाजीनें

इ० स० १६७४ ह्या वर्षी मोठ्या स-

तो आपणास राब्या-
भिषेक करवून राब्याची
व्यवस्था करितो.

मारभानें रायगडावर आपणास राज्या-

भिषेक करविला; आणि राज्याचा वसू-

ल घेण्याचे वगैरे उत्तम प्रकारचे नियम ठरवून रयतेला सुख
देण्याचा यत्न चालविला. त्यानें आपल्या राज्याच्या व्य-

वस्थेकरितां एकंदर आठ प्रधान नेमिले होते; म्हणून त्यांस अष्टप्रधान अशी संज्ञा होती. त्यांचे किताब व कामे येणें प्रमाणें:—

किताब.

कामें.

- १ पेशवा अथवा } मुख्य दिवाणगिरी.
मुख्य प्रधान. }
- २ पंत अमात्य....जमाबंदी व खर्चाची चौकशी.
- ३ पंत सचीव दप्तरदारी व बारनिशी.
- ४ मंत्री.....खासगी शिवंदीची व्यवस्था व वाकनिशी.
- ५ सेनापति.....साऱ्या फौजेची व्यवस्था.
- ६ सुमंत.....पर राज्यांशीं वकिली करणें वगैरे.
- ७ न्यायाधीश....न्याय करणें.
- ८ पंडितराव.....शास्त्रार्थ सांगणें.

१७. ह्याप्रमाणें राज्याचा बंदोबस्त केल्यावर शिवा-

शिवाजीची कर्नाट-
कावर स्वारी.

जी तीस हजार स्वार आणि चाळीस हजार पायदळ बरोबर घेऊन इ० स० १६७७ ह्या वर्षी कर्नाटकांत

शिरला; आणि तेथें विजापूरकरांच्या मुलखांतून चौथाई व सरदेशमुखी ह्यांबद्दल ऐवज घेऊन, तंजावरास त्याचा भाऊ व्यंकोजी होता, त्याजबार्शी आपल्या बापाच्या जाहगिरीचा वांटा मागूं लागला. तें कबूल न करितां व्यंकोजीनें त्याच्या लष्करावर छापा घातला; परंतु शिवाजीचा बंदोबस्त कडेकोट असल्यामुळे त्याचाच पराभव होऊन त्याला जाहागिरीचा वांटा देणें प्राप्त झालें. शिवाजीनें तो सारा वांटा न घेतां ममताळुपणानें वडिलाची बहुतेक जाहागीर त्याच्या स्वाधीन केली. नंतर कर्नाट-

कांतला बराच मुलूख काबीज करून शिवाजी रायगडास परत आला.

१८. इ० स० १६७९ ह्या वर्षी अवंगजेवानें दि-

शिवाजी मोंगला-
पासून विजापूरकरांचा
बचाव करितो.

ह्लिरखान नामें सरदार विजापूरचें राज्य बुडविण्याच्या उद्देशानें पाठविला. तेव्हां विजापूरच्या बादशाहानें शिवाजीचें आर्जव करून त्याजपाशीं मदत मागितली. तेसमयीं शिवाजीनें त्या दिह्लिरखानावर सैन्य पाठवून त्याचा अगदीं पराभव केला; आणि त्याला विजापूर प्रांतांतून हाकून लाविलें. ह्या प्रमाणें विजापूरच्या बादशाहाचा बचाव करून शिवाजीनें त्याजपासून कर्नाटक व दुसरे कांहीं प्रांत ह्यांचें पूर्ण स्वामित्व मिळविलें.

१९. अशा रीतीनें आपला पराक्रम साऱ्या दक्षिणेंत

शिवाजीचा मृत्यु व
त्याची संतति.

गाजवून शिवाजी रायगडास येऊन राहिला. तेथें त्याला गुडघी नांवाचा रोग होऊन तो इ० स० १६८० ह्या वर्षी मृत्यु पावला. त्या वेळेस त्याचें वय ५३ वर्षांचें होतें. त्याला दोन पुत्र होते. वडील पुत्राचें नांव संभाजी आणि धाकट्या पुत्राचें नांव राजाराम. हे दोघे सावत्र भाऊ होते.

२०. शिवाजीनें केवळ रानटी लोकांच्या मदतीनें

त्याचे गुण आणि
वर्चन वगैरे.

एवढ्या मोठ्या राज्याची स्थापना केली, फक्त ह्याच गोष्टीवरून त्याच्या अंगचें चातुर्य व शौर्य हीं स्पष्ट दिसून येतात. तो महाशूर असून राज्य कारभारांत ही मोठा

दक्ष होता. त्याने प्रजेच्या रक्षणाकरितां कितीएक नवे नियम केले. त्याला इतकी पुष्कळ संपत्ति मिळाली, तरी तो तिचा अयोग्य रीतीने व्यय करित नसे. तो आपल्या शिपाई लोकांस वगैरे वारंवार वक्षिसें देऊन त्यांस संतुष्ट राखीत असे; व आवालयवृद्धांशीं अगदीं नम्रपणाने वागे. आतां तो कांहीं प्रसंगां क्रूरपणाने व कपटाने वागला, ही गोष्ट त्याच्या इतर गुणास बद्धा आणणारी होती खरी; तरी एकंदरीत त्याच्यामध्ये पुष्कळ अलौकिक गुण होते ह्यांत संशय नाही; म्हणूनच मराठे लोक त्याला अवतारी पुरुष समजतात.

२१. शिवाजी मृत्यु पावला त्यावेळीं सारे कोंकण, पुणेप्रांत, आणि कर्नाटकांतील व त्याच्या राज्याचा दुसरेकडील कांहीं प्रांत इतके त्याचे विस्तार: स्वाधीन होते. त्याच्या प्रांतांत

मुळचेच डोंगरी किल्ले पुष्कळ होते आणि त्याने ही बरेच बांधिले. त्यांत राजगड आणि प्रतापगड हे मुख्य होते. ह्या सर्व डोंगरी किल्ल्यांवर शिवंदी लोक ठेवून त्याने आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त राखिला होता. त्याचे राहणे ही बहुतकरून डोंगरी किल्ल्यांत असे. त्याच्या गादीची जागा महिल्याने राजगड किल्ला होता, आणि पुढे रायगड किल्ला झाला.

२२. शिवाजीने वसुलाचे कामावर नेमिलेला आबाजी सोनदेव ह्याच्या वंशांतील पुरुषांकडे सातारच्या राज्याच्या शेवटपर्यंत पंत अमात्याचे काम होते. शिवाजीचा सेनापति हंबीरराव

त्याच्या वेळेस उत्कर्ष पावलेले सांप्रतचे मराठे बडे लोक.

मोहिते ह्याच्या वंशांतील पुरुषांकडे त्याच राज्याच्या अखेरीपर्यंत तेथील स्वारांचा मुख्य अधिकार होता. शि-
रके ह्या नांवाच्या ज्या सरदाराचें वर्णन दुसऱ्या भागांत
केलें आहे, त्याचा वंश हल्लीं कोंकणांत आहे. परंतु त्यांत
कोणी आतां फारसा प्रसिद्ध नाहीं. मुधोळकर घोरपडे
म्हणून विजापूरकरांचा एक सरदार होता; त्याच्या सर-
जामास जो मुलूख त्या वेळेस चालत होता, तो अद्यापि-
त्याच्या वंशाकडे तसाच चालत आहे.

संभाजीराजा ह्याचें वर्णन.

इ० स० १६८० ह्या वर्षापासून १६८९ ह्या वर्षापर्यंत.

१. शिवाजीच्या मागून त्याचा वडील पुत्र संभाजी
तो गादीवर बसतो. हा त्याचे गादीवर बसला. त्या वेळेस
त्याचें वय तेवीस वर्षांचें होतें.

संभाजी कांहींसा आपल्या बापासारखा शूर होता. प-
रंतु स्वभावानें अत्यंत क्रूर व दुर्व्यस-
न्याचा स्वभाव. नी असल्यामुळे तो राज्याधिकारास
मुळींच लायक नव्हता. गादीवर बसतांच त्यानें कांहीं
गोष्टींत आपल्या खराब स्वभावाचा मासला दाखविला.
त्यामुळे त्याचा सावत्र भाऊ राजाराम ह्यास गादीवर बस-
विण्याविषयीं कांहीं सरदार लोकांनीं यत्न चालविला.
तो त्यास समजतांच त्यानें त्या लोकांस व राजारामाचे
आईस अत्यंत क्रूरपणानें ठार मारिलें, ह्यामुळे तर तो
लोकांचे मनांतून फारच उतरला.

२. त्याने आपल्या बापाच्या वेळच्या शहाण्या प्रधा-
 नांचा धिक्कार करून कलुशा नांवाचा
 त्याची राख्य चाळ-
 विण्याची रीति. एक कनोजी ब्राह्मण होता त्याजकडे
 सर्व राज्याचा कारभार सांगितला.

तो ब्राह्मण राज्यकारभाराला योग्य नसतां ही संभाजीने
 त्याचे माहात्म्य इतके वाढविले कीं, त्याच्याशिवाय तो को-
 णाचेच ऐकेनासा झाला; आणि स्वतां यथेच्छ वागूं लागला.

३. संभाजीच्या अशा दुराचरणामुळे त्याच्या बापा-
 च्या वेळचा जो बंदोबस्त होता तो
 त्याच्या वाईट वाग-
 णुकीचा परिणाम. अगदीं नाहीसा होऊन, राज्यांत
 फार अव्यवस्था सुरू झाली. ह्या खेरी-

ज त्याच वेळेस अवरंगजेब बादशाह मोठी फौज घेऊन
 दक्षिण देश ध्यावयाकरितां आला, आणि त्यानें इ० स०
 १६८९ ह्या वर्षापर्यंत बराच मुलूख काबीज केला.
 अशा प्रसंगीं आपले राज्याचा बचाव झटून करावा तो
 नकरून संभाजी दुर्व्यसनांत निमग्न राहिला आणि गैर-
 सावधपणाने वागूं लागला. शेवटीं कोणेएके वेळीं तो
 संगमेश्वराजवळ निर्भयपणें शिकारीस गेला असतां
 त्याला व कलुशा ब्राह्मणाला मोंगलांनीं अकस्मात्
 धरून कैद केले. कैदेत असतां तो अवरंगजेब बादशा-
 हास कांहीं टाकून बोलला, म्हणून अवरंगजेबाने त्याला
 व कलुशा ब्राह्मणाला तुळापूर येथें हालहाल करून ठार
 मारिले. ह्याप्रमाणें इ० स० १६८९ ह्या वर्षी त्याचा
 अंत झाला. त्यानें सुमारे ९ वर्षे राज्य केले.

राजाराम ह्याचें वर्णन.

इ० स० १६८९ ह्या वर्षापासून १७०८ ह्या वर्षापर्यंत.

१. संभाजी मरण पावला त्यावेळीं त्याचा पुत्र शिवा-

राजाराम गादीवर
बसतो.

जी (त्यासच पुढें शाहूराजा असें नां-
व मिळालें) व त्याची आई एसूबाई,
ह्या उभयतांस मोंगलांनी कैदेत ठे-

विलें होतें, म्हणून संभाजीचा सावत्र भाऊ राजाराम ह्या-
जकडून राज्यकारभार चालवावा, असें कितीएक मराठे
सरदारांनीं ठरविलें आणि त्याला राज्याभिषेक केला.

२. राजारामानें सातारा येथें आपली गादी स्थापिली.

त्याच्या कारकीर्दींत
झालेल्या गोष्टी.

त्याच्या कारकीर्दींत अष्ट प्रधानांमध्ये
बरीच बदलाबदल झाली. प्रल्हाद
निराजी नांवाचा एक फार शहाणा

ब्राह्मण होता. त्यानें मराठे सरकारचीं फार मोठमोठीं कामें
करून विकट संकटांमध्ये राज्याचा बचाव केला; म्हणून
राजारामानें त्याला पंतप्रतिनिधी असा नवाच किताब देऊ-
न तो अष्ट प्रधानांपेक्षां वरिष्ठ केला. संताजी घोरपडे से-
नापति ह्यानें ही पुष्कळ पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं, त्यांबद्दल
त्याचा सन्मान करण्याकरितां राजारामानें एक नवें निशा-
ण करून त्याच्या स्वाधीन केलें. त्यानिशाणाचें नांव जरी-
पटका असें ठेविलें होतें. हें मराठ्यांचें निशाण पिवळ्या
फडक्याचें होतें. त्यासच भगवा झेंडा असें म्हणत.

३. संभाजीच्या कारकीर्दीत व तो मेल्यानंतर कांहीं

मराठे लोकांचा
उत्कर्ष.

दिवस राज्यामध्ये फारच बखेडा झाला होता. परंतु अशा प्रसंगी धनाजी जाधव, खंडेराव दाभाडे, व दुसरे कितीएक

महाप्रतापी सरदार उदयास येऊन त्यांनीं जो पराक्रम केला, व प्रल्हाद निराजी याणें राज्यव्यवस्थेसाठीं जे शहाणपणाचे उपाय योजिले, त्यांच्या योगानें तो सारा बखेडा मोडला, इतकेंच नाहीं; तर अवरंगजेब आपल्या मोठ्या फौजेसहित स्वतः मराठ्यांशीं लढत असतां ही त्या सरदारांनीं त्याला कितीएक प्रसंगीं फार जेरीस आणून मोगल लोक अगदीं बलहीन करून सोडिले. त्यामुळें तर मराठे लोकांचा फारच उत्कर्ष झाला.

४. राजाराम अकरा वर्षे राज्य करून इ०स० १७००

राजारामाचा मृत्यु
व स्वभाव.

ह्या वर्षी सिंहगडावर मृत्यु पावला. तो कांहींसा शूर होता; परंतु त्यामध्ये राज्यकारभाराचें चातुर्य नव्हतें. त्याच्या

गुणांमध्ये दया आणि दातृत्व हे दोन गुण मुख्य होते.

५. राजारामाचे मरणानंतर त्याची वडील बायको

ताराबाई आणि शिवाजी ह्यांची हकीकत.

ताराबाई हिनें आपला पुत्र शिवाजी ह्यास राज्यारोप वसवून त्याच्या नांवानें राज्यकारभार चालविला. त्या

वेळेस त्या शिवाजीचें वय १० वर्षांचें होतें.

६. राजाराम मृत्यु पावतांच, अवरंगजेबास वाटलें

अवरंगजेबाचा मृत्यु.

कीं, आतां मराठे लोकांत पुनः धामधुमी चालूं होतील, म्हणून त्यांस जिकण्यास आपणास कठीण पडणार नाहीं. अशा सम-

जुतीनें त्यानें मराठ्यांचें राज्य अगदीं बुडवून टाकण्या-
चा यत्न सुरू केला; परंतु तो सिद्धीस न जातां त्याला
अहमदनगरीं परत जावें लागलें. तेथें तो इ० स०
१७०७ ह्या वर्षीं मृत्यु पावला.

शाहूराजा ह्याचें वर्णन.

इ० स० १७०८ ह्या वर्षीपासून १७४९ ह्या वर्षीपर्यंत.

१. संभाजीची बायको एसूबाई व तिचापुत्र शि-
वाजी ह्यांस अवरंगजेबानें कैदेत ठे-
विलें होतें, असें पूर्वी सांगितलें. परंतु
कोणत्या ही प्रकारें जाच न करितां
त्यानें उलटें त्या उभयतांस आपल्या
कुटुंबांतील माणसांप्रमाणें वागाविलें.

शाहूराजाची कैदे-
तील हकीकत व ह्यास
शाहू हें नांव पडण्याचें
कारण.

अवरंगजेबाची कन्या तर ह्या मायलेकांवर कारच प्रीति
करीत असे. शिवाजीला कैदेतून मुक्त करावें असा विचार
करून अवरंगजेबानें आपल्या पदरच्या दोघा मोठ्या म-
राठे सरदारांच्या कन्यांशीं त्याचीं लग्नें केलीं आणि त्याला
कांहीं प्रांताची जाहगीर ही करून दिली. हा शिवाजी
कैदेत असतां, त्याच्या आज्ञाच्या लुटारूपणामुळे आपलें
जें नुकसान झालें होतें, त्याचें अवरंगजेबाला स्मरण झालें
म्हणजे तो त्या शिवाजीला “शिवाजी लुटारू” आणि
ह्याला “शिवाजी शाहू” (साव) असें विनोदानें म्हणे.
ह्यावरून त्याचें नांव शाहू पडलें. अवरंगजेब मृत्यु पावल्या-
नंतर त्याचा पुत्र आजिमशाहा ह्यानें शाहूला कैदेतून

सोडून दक्षिणेंत आपल्या राज्यावर नावयास आज्ञा दिली. त्यापूर्वी तो एकंदर सत्रावर्षे कैदेत होता.

२. सुटका होतांच शाहूराजा दक्षिणेंत येऊन पोहों-

चला आणि ताराबाईपाशीं आपलें

शाहूस राज्या-
ची प्राप्ति व कोल्हापूर-
च्या राज्याची स्थापना.

राज्य मागूं लागला. परंतु तिच्या

मनांत तें त्याला द्यावयाचें नव्हतें,

म्हणून हा शाहू नव्हे, कोणी तोतया

आहे, असें ती म्हणूं लागली. तेव्हां शाहूनें कांहीं मराठे

सरदार वश करून घेऊन ताराबाईशीं युद्ध केलें, आणि

तिचा पराभव करून सातारची गादी मिळविली. त्यावेळेस

त्याचें वय २४ वर्षांचें होतें. पुढे ताराबाई आणि तिचा पुत्र

शिवाजी ह्यांनीं कांहीं काळपर्यंत राज्यप्राप्तीकरितां उ-

द्योग केला; परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. शेवटीं त्या

दोघांनीं कोल्हापुराजवळ जो पन्हाळा किल्ला आहे तो

हस्तगत करून घेऊन कोल्हापुरास एका नवीन स्वतंत्र

राज्याची स्थापना केली. कोल्हापुरास हल्लीं जो राजा

आहे तो त्यांच्याच वंशजांपैकी आहे.

३. शाहूराजा कैदेतून सुटून सैन्यासहित ताराबा-

ईशीं युद्ध करावयाकरितां मराठी

अकलकोटच्या रा-
जांचा मूळपुरुष.

राज्यांतून जात असतां, ताराबाईच्या

पक्षाचे जे गांव होते त्यांपैकीं एका

गांवच्या लोकांनीं त्याच्या सैन्यावर एकाएकीं हल्ला केला.

तेव्हां शाहूनें लुटून तो गांव घेतला. ह्या युद्धाच्या गर्दी-

त त्याच गांवची कोणीएक बायको आपला मुलगा शा-

हूचे पायांवर टाकून म्हणाली कीं, “ हा मूल मी तुमच्या

सेवेस अर्पिला आहे. ” तेव्हां शाहूनें तो मुलगा ठेवून

घेतला; आणि ह्या गांवीं आपला पहिल्यानें जय (फत्ते) झाला, हा उत्तम शकून झाला असें समजून त्यानें त्या मुलाचें नांव फत्तेसिंग ठेविलें; तोच पुढें शाहूनें अक्कल-कोटचा राजा केला. तो फत्तेसिंग हल्लींच्या अक्कल-कोटच्या राजांचा मूळपुरुष होय.

४. शाहुराजा राज्य करूं लागला, तेव्हां मराठी

शाहूची राज्यव्यवस्था.

राज्यांत फार अव्यवस्था असून वसूल घेण्याविषयीं कांहींच नियम नव्हता. सेनापति धनाजी जाधव

ह्याजकडे वसुलाचें काम होतें. त्यानें तें काम करण्याकरितां आबाजी पुरंदरे—सासवडचा कुळकरणी (हाच हल्लींच्या पुरंदर्यांचा मूळपुरुष) आणि बाळाजी विश्वनाथभट—श्रीवर्धनचा कुळकरणी, असे दोन कारकून ठेविले होते. हे दोघे पुढें फार प्रसिद्धीस आले. धनाजी जाधव वारल्यानंतर बाळाजी विश्वनाथ ह्यास त्याचें काम मिळालें व शाहूचें दरबारांत राज्य प्रकरणीं मुख्यत्वे मसलत ह्याचीच घेऊं लागले. पेशवाईचें काम बहिरोपंत पिंगळे ह्याजकडे होतें, तें त्याजकडून काढून शाहूनें बाळाजी विश्वनाथ ह्यास दिलें; आणि आबाजी पुरंदरे हा त्याचा * मुतालीक केला. बाळाजी विश्वनाथ हा पेशवाईचें काम करूं लागल्यापासून त्याच्या चातुर्यामुळें मराठे लोकांची सत्ता अधिकाधिक वाढत चालली.

५. शाहुराजा कैदेतून सुटल्यानंतर ४२ वर्षे राज्य

करून इ० सन १७४९ ह्या वर्षीं

शाहूचा मृत्यु.

मृत्यु पावला. तेव्हीं त्याचें वय ६६

* शिकेनीस—म्हणजे वरिष्ठ अमलदाराचा शिक्का बाळगणारा.

वर्षाचें होतें. त्यास संतान नव्हतें. त्यानें आपल्या अंतकाळीं बाळाजी बाजीराव पेशवा ह्यास अशी सनद करून दिली कीं, माझ्या पाठीमागें ताराबाईचा नातू रामराजा हा दत्तक घेऊन गादीवर बसवावा; आणि शिवाजीराजाचे वंशजांचा सन्मान मात्र राखून तुम्ही संपूर्ण राज्याचा अधिकार चालवावा.

६. शाहूराजा लहानपणीं अवरंगजेबापाशीं कैदेत असतां त्याचा काळ फारच ऐष-
त्याचा स्वभाव. आरामांत गेला होता. त्यामुळे मो-

ठेपणीं ही तो राज्यावर बसला तेव्हां आपल्या राज्याचा सर्व कारभार प्रधानावर सोंपवून आपण स्वच्छंदानें विलासांत काळ घालवूं लागला. त्याच्यामध्ये धार्मिकपणा हा एक विशेषगुण होता.

रामराजा, दुसरा शाहूराजा, आणि प्रतापसिंह राजा,

ह्यांचें वर्णन.

इ० स० १७४९ ह्या वर्षापासून इ० स० १८१८ ह्या वर्षापर्यंत.

१. शाहूराजा मरण पावल्यानंतर त्याच्या आज्ञेप्रमाणें पेशव्यांनीं रामराजाला गादीवर ब-
रामराजा. सविलें. परंतु तो व त्यामागून जे जे

सातारच्या गादीवर बसले, ते सारे नांवाचे मात्र राजे

असत. पेशवे हे राजाप्रमाणें स्वतंत्रपणें सर्व राज्याचा कारभार करीत. रामराजा इ० स० १७७७ ह्या वर्षी मृत्यु पावला.

२. रामराजा निपुत्रिक होता; म्हणून तो मेल्यानंतर शिवाजीच्या पणजाच्या वंशांतील दुसरा शाहू राजा. कोणीएक पुरुष दत्तक देऊन त्याला पेशवे ह्यांनी सातारचे गादीवर बसविलें, आणि त्याचें नांव शाहू महाराज ठेविलें. तो ही रामराजाप्रमाणेंच मरेपर्यंत परतंत्रपणांत काळ घालवून इ० स० १८०८ ह्या वर्षी मृत्यु पावला.

३. शाहू महाराज मेल्यानंतर त्याचा वडील पुत्र प्रतापसिंह हा सातारचे गादीवर बसला. तो ही सुमारे १० वर्षेपर्यंत सातारचे किल्ल्यांत पेशव्यांचे कैदेत होता. पुढे इ० स० १८१८ ह्या वर्षी इंग्रज लोकांनी पेशव्यांचें राज्य घेतलें, तेसमयीं शिवाजीच्या राज्यांतील कांहीं संस्थान त्यांनी प्रतापसिंहाकडे ठेविलें होते. परंतु इ० स० १८३९ ह्या वर्षी त्यावर फितुराचा दोष शिबीर झाल्यामुळें त्यास इंग्रज सरकारानें राज्यावरून काढिलें; आणि त्याचा धाकटा भाऊ शाहाजी ह्यास सातारच्या गादीवर बसविलें. तो शाहाजी इ० स० १८४८ ह्या वर्षी मृत्यु पावला. ह्या राजाला संतान नव्हतें, व त्याच्या वंशांत दुसरा कोणी ही राज्याचा अधिकारी नव्हता; म्हणून ते राज्य इंग्रज सरकारानें खालसा केलें. ह्याप्रमाणे मराठी राज्याचा शेवट झाला.

प्रकरण दुसरें.

पेशव्यांचें वर्णन.

बाळाजी विश्वनाथ ह्याचें वर्णन.

इ० स० १७१४ ह्या वर्षापासून इ० स० १७२०
ह्या वर्षापर्यंत.

१. बाळाजी विश्वनाथ हा पहिल्यानें, कोंकणामध्ये

पेशव्यांचें मूळस्था-
न व त्यांस अधिकार
मिळण्याचीं कारणें.

हवसाणांत श्रीविधन म्हणून गांव
आहे, तेथील कुळकरणी होता. शा-
हूराजाच्या कारकीर्दींत मराठी रा-
ज्याच्या वसुलाचें काम करणारा से-

नापति धनाजी जाधव ह्यानें त्याला वसुलाचे कामावर
कारकून नेमिलें होतें. पुढें कांहीं दिवसांनीं धनाजी
जाधव मृत्यु पावला, तेव्हां त्याचें काम बाळाजी विश्व-
नाथच पाहूं लागला. त्या कामांत त्याच्या आंगची वि-
लक्षण अक्कल व पांच शाहूराजाच्या नजरेस आल्याव-
रून त्याचें त्यावर प्रेम जडतु चाललें. पुढें रुणराव
खटावकर नांवाचा मोगलांच्या आश्रयानें वाढलेला
कोणी ब्राह्मण शाहूच्या राज्यांत उपद्रव करूं लागला,
सर्वत्र त्याच्या पारिपत्याकरितां शाहूनें बाळाजी विश्व-
नाथास सैन्यासुद्धां पाठविलें. तेव्हां त्यानें रुणरावाचा
अगदीं मोड केला. ह्याच संधीस कोंकणामध्ये आंग्या
हा शाहूच्या मुलखावर स्वाऱ्या करीत होता; त्यावर शा-

हून आपला पेशवा बहिरोपंत पिंगळा ह्यास पाठविले होते. परंतु आंग्र्याने त्याचा पराभव करून त्यास कैद केले; सर्व आंग्र्यांचा बंदोबस्त करून बहिरोपंताची सुटका करण्याकरितां शाहूने बाळाजी विश्वनाथ ह्यास फौजेसुद्धा पाठविले. तेव्हां बाळाजीने आपल्या अकलेच्या बळाने शाहूराजाच्या इच्छेप्रमाणे ते काम शेवटास नेले. त्या योगाने बाळाजी सातान्यास परत आल्यावर, शाहू फार संतुष्ट होऊन त्याने त्याचा मोठा सन्मान केला, आणि बहिरोपंत पिंगळे ह्याजकडून पेशवाईचा अधिकार काढून तो इ० स० १७१४ ह्या वर्षी बाळाजी विश्वनाथास दिला, व रामचंद्रपंत भानू ह्यास त्याचा फडनवीस केले. नाना फडनवीस म्हणून जो पेशव्यांचा मुत्सदी पुढे प्रसिद्धीस आला, तो रामचंद्रपंताच्याच वंशांतला होता.

२. बाळाजी विश्वनाथ पेशवाईचे काम चालवीत असलां, दिल्लीमध्ये असें झालें कीं,

बाळाजीच्या कारकीर्दीत मराठ्यांनीं नवीन मिळविलेला मुलख.

सध्यद म्हणून दोघे बंधु मुसलमान सरदार होते; ते व दिल्लीचा बाद-

शाह फेरुक्षोर ह्यांच्यामध्ये बेव-

नाव झाल्यामुळे त्या सरदारांनीं बादशाहार्शी लढण्याकरितां मराठ्यांपाशीं मदत मागितली; आणि तीवदल मराठ्यांस दक्षिणेंतील चौथाई, सरदेशमुखी, शिवाजीने पूर्वी मिळविलेला दक्षिणेंतील सारा मुलूख, व आणखी कांहीं प्रांत, इतके देण्याचे कबूल केले. म्हणून शाहूच्या आज्ञेने बाळाजी फौज घेऊन सध्यदांस मिळाला. तेव्हां

त्या सध्यदांनीं फेरुक्षोर बादशाहास ठार मारिलें; आणि त्याच्या कुळांतील वाढेल त्यास तत्कावर वसवून ते स्वतः साऱ्या राज्याचा कारभार पाहूं लागले. नंतर बाळाजी विश्वनाथ त्यांपासून फौजेचा खर्च, व पूर्वी कबूल केलेले हक्क आणि मुलूख हे मराठ्यांस दिल्याबद्दल सनदा, इतकें घेऊन दक्षिणेंत परत आला.

३. बाळाजी विश्वनाथाच्या कारकीर्दींत निजामउल्-

बाळाजी विश्वनाथा-
चे कारकीर्दींत दक्षिणें-
त स्वतंत्र राज्याची
स्थापना.

मुलूख नामें सरदार दिल्लीच्या बाद-
शाहाचे ताब्यांतील गुजराथ व मा-
ळवा ह्या प्रांतांचा मुख्य अधिकारी
होता. त्यानें त्या सध्यद बंधूंचीं
माळव्यामध्ये एक व अवरंगबादेस

एक अशीं दोन लष्करें होती, तीं जिकून दक्षिणदेश व-
ळकाविला. तेव्हां त्या दोघां बंधूपैकीं धाकटा त्याच्या पा-
रिपत्याकरितां येत असतां घाटेंत त्याला निजामउल्मुलुखा-
चे मित्रांनीं मारेकरी घालून ठार मारिलें; व थोरला ही
त्यांनीं दिल्लीच्या बादशाहाकडून लढाईत धरविला; तेव्हां
निजामउल्मुलुखास दिल्लीच्या बादशाहाची वजिरी
मिळाली. परंतु पुढें बादशाहाशीं सुरुवा बेबनाव झाल्या-
मुळे तो तें काम सोडून दक्षिणेंत आला, आणि तेथें
स्वतंत्रपणें वागूं लागला. हा निजामउल्मुलूख हैदराबा-
द येथील हल्लींच्या निजामशाही घराण्याचा मूळपुरुष
होय. हा व ह्याचे मागून जे पुरुष हैदराबादेचे गादीवर
वसत आले आहेत, त्यांस इंग्रज लोक निजाम व भरावे
लोक नबाब असें म्हणतात.

४. बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीहून परत आल्यावर

थोडक्याच महिन्यांनीं सासवड येथें

बाळाजी विश्वनाथाचा मृत्यु व त्याची संतति. इ० स० १७२० ह्या वर्षी

ला. त्यानें मरणाचे पूर्वी सहा वर्षे

पेशवाईचें काम केलें. त्याला दोन मुलगे होते. वडिलाचें

नांव बाजीराव आणि धाकड्याचें नांव चिमणाजी-

आपा. बाळाजी विश्वनाथाच्या मागे त्याचा वडील पुत्र

बाजीराव ह्यास शाहूराजानें पेशवाईचा अधिकार दिला.

पहिला बाजीराव ह्याचें वर्णन.

इ० स० १७२० ह्या वर्षापासून इ० स० १७४० ह्या वर्षापर्यंत.

१. बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यानंतर सुमारे सा-

त महिन्यांनीं म्हणजे इ० स० १७२१

त्याला पेशवाईचीं वस्त्रे मिळतात.

ह्या वर्षाच्या एप्रिल महिन्याच्या सु-

मारास त्याचा वडील पुत्र बाजीराव

ह्यास पेशवाईचीं वस्त्रे शाहूराजानें दिलीं.

२. पेशवाईचें काम करूं लागल्यानंतर थोड्याच

दिवसांनीं त्यानें लष्करासुद्धां खा-

मालव्यांत त्यानें के-
लेल्या स्वाध्या.

नदेशांत जाऊन तेथील *मोका-

सपणाचा वसूल घेतला. इ० स०

१७२४ ह्या वर्षी मालव्यांतून बाजीरावाच्या पारिपत्या

करितां कोणी मुसलमान सरदार आला होता, त्याशी

*एकंदर वसूलाच्या तीन चतुर्थांशास मोकासा म्हणत असत.

व बऱ्हाणपूरच्या सुभेदाराशीं युद्ध करून त्यांस त्याने जिंकिलें. इ० स० १७२६-२७ ह्या वर्षीं त्यानें माळव्यांत आणखी दोन स्वाऱ्या करून प्रत्येक वेळीं पुष्कळ द्रव्य लुटून आणिलें.

३. ह्याप्रमाणें मराठ्यांचें प्राबल्य वाढत चालल्यामुळे हैदराबादचा निजामउल्मुलख ह्याचे मनांत भीति उत्पन्न झाली; तेव्हां मराठ्यांचा नाश करावा ह्या हेतूनें त्यानें इ० स० १७२८ ह्या वर्षीं शाहू व कोल्हापूरचा राजा संभाजी ह्यांच्यामध्ये तंटा उत्पन्न केला. हा त्याचा कावा बाजीरावास कळल्यावरून त्यानें शाहूच्या परवानगीनें त्यावर स्वारी केली, व त्याला अगदीं जेर करून सोडिलें; तेव्हां निजामउल्मुलखानें मराठ्यांशीं तह केला.

४. निजामउल्मुलखानें मराठ्यांशीं तह केला, तरी त्याच्या मनांत बाजीरावाविषयीं वांकडें राहिलेंच होतें. सत्रव त्यानें त्याचा सूड उगविण्याची एक युक्ति योजिली. ती अशी कीं, सेनापति

त्रिंबकराव दाभाडा
झाशीं बाजीरावाचें युद्ध.

वांकडें राहिलेंच होतें. सत्रव त्यानें त्याचा सूड उगविण्याची एक युक्ति योजिली. ती अशी कीं, सेनापति

त्रिंबकराव दाभाडा ह्याचें आणि बाजीरावाचें पूर्वीं पासून वैर होतेंच; हल्लीं बाजीरावाची प्रतिष्ठा फार वाढत चालल्यामुळे तर, त्या उभयतांचें वैर जास्ती होऊन बाजीरावाच्या नाशाकरितां दाभाडा गुजराथेंत फौज जमा करूं लागला होता. ही संधि पाहून निजामउल्मुलखानें त्याला बाजीरावाचा मोड करण्याचे कामांत भर देण्यासाठीं मदत करण्याचें कबूल केलें. तेव्हां दाभाडा

इ० स० १७३१ ह्या वर्षी ३५,००० फौज घेऊन, निजामापासून पुढे आपणास मदत मिळेल ह्या भरंवशावर, गुजराथेतून दक्षिणेत यावयास निघाला. हे वर्तमान बाजीरावास समजतांच तो ही पुण्याहून फौज घेऊन निघाला. नंतर त्या उभयतांची गांठ बडोदे आणि दुभाई ह्यांच्यामध्ये पडून मोठी लढाई झाली; तीत बाजीरावाची फौज थोडी असतां ही त्यास जय मिळाला, व त्यानें त्रिंबकराव दाभाडा ह्यास ठार मारिलें. हे समजतांच निजामाला मोठी भीति पडून बाजीरावाचें सांत्वन करण्यास त्याला मोठे प्रयास पडले.

५. इ० स० १७३३ ह्या वर्षी बुंदेलखंडाचा राजा चतुरसाल ह्यावर माळव्यांतील मोंगलांच्या आधिकाऱ्यानें स्वारी केली. त्यावेळीं चतुरसालानें आपल्या रक्षणासाठीं बाजीरावाची मदत मागितली. तेसमयीं त्यानें तेथें जाऊन मोंगलांचा पराभव केला; आणि त्यांस बुंदेलखंडांतून हाकून लाविलें. तेव्हां चतुरसालानें त्याला झांझिबळ सवादोन लक्षांचा मुलूख जाहगीर दिला, व पुढे त्यानें मरतेसमयीं आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा बाजीरावास दिला.

६. इ० स० १७३५ ह्या वर्षी जंजिऱ्याचा मुख्य अधिकारी शिंदीयाकूट म्हणून होता, तो मरून त्याच्या मुलांमध्ये तेथल्या गादीविषयीं तंटा लागला. तेव्हां त्या शिंदीचा एक विश्वासूक सरदार याकुबखान नांवाचा होता, त्यानें त्याच्या मुलांपैकीं, शिंदीरहिमान ह्याचा

ह्याचा पक्ष धरून त्याला गादीवर वसविण्याकरितां शाहू-
पाशीं साहाय्य मागितलें. तेवेळीं शाहूनें बाजीरावास
तिकडे जाण्यास हुकूम दिला. तेव्हां बाजीरावाने जंजि-
न्यास जाऊन शिंदीचा जो मुलगा त्याशीं लढावयास
आला त्याचा अगदीं मोड करून त्याला ठार मारिलें,
आणि रहिमान ह्यास तेथील गादीवर वसविलें. ह्याबद्दल
रहिमान ह्यानें मराठ्यांस आपल्या संस्थानापैकीं अकरा
महालांचें अर्धें उत्पन्न देऊन, रायगड, तळें, घोसालें,
उचितगड, आणि बिरवाडी हे किल्ले दिले. ह्यांचा सर्व
अधिकार शाहूनें बाजीरावास दिला.

७. इ० स० १७३६ ह्या वर्षीं तो जंजिन्याहून परत
आल्यावर दिल्लीच्या बादशाहापाशीं
त्याची दिल्लीवर स्वारी. आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर मुलूख
व पैसा मनस्वी मागूं लागला, तेव्हां बादशाहाला राग
येऊन त्यानें बाजीरावाचें पारिपत्य करण्याचा वेत केला.
हे बाजीरावास समजतांच तो मोठा पराक्रम करून फौ-
जेसहित थेट दिल्लीच्या दरवाज्यापर्यंत गेला आणि ते-
थें मोगलांचा पराभव केल्यानंतर बहुतेक आपल्या इच्छे-
प्रमाणें तह करून घेऊन त्यानें त्यांशीं सल्ला केला.
ह्यापूर्वीं त्यानें गुजराथ आणि मालवा ह्या दोन प्रांतांची
चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क ही बादशाहापासून मिळ-
विले होते.

८. इ० स० १७३७ ह्या वर्षी कोंकणांत पोर्तुगीज

पोर्तुगीज लोकांचीं
मराठ्यांनीं केलेल्या
लढाया.

लोक आणि मानाजी आंग्र्या ह्यां-
च्यामध्ये कांहीं तंटा उपस्थित झाल्यावरून ते लोक आंग्र्यावर हल्ला करण्याची तयारी करूं लागले. ते-

व्हां हे परके लोक आपला स्नेही आंग्र्या ह्याचा नाश करितात, असें पाहून शाहूने बाजीरावास त्या लोकांच्या पारिपत्याकरितां पाठविलें. त्यानें कोंकणांत जाऊन पोर्तुगीज लोकांचा पुष्कळ ठिकाणीं पराभव केला, व त्यांचे साष्टी वगैरे पुष्कळ किल्ले घेतले. इ० स० १६६१ ह्या वर्षी जेव्हां पोर्तुगीज लोकांनीं मुंबई बेट इंग्रजांस दिलें, तेव्हां साष्टी बेट हें मुंबई बेटाखालचेंच असें समजून इंग्रजांनीं तें ही पोर्तुगीज लोकांपाशीं मागितलें; परंतु ते म्हणाले कीं, साष्टी बेटाचा मुंबई बेटाशीं कांहीं संबंध नाही; सबब तें आम्ही देणार नाही. ह्यामुळे त्यावेळेस तें इंग्रजांस मिळालें नाहीं. परंतु तें घेण्याचा त्यांचा फार इरादा होता. पुढें वर सांगितल्याप्रमाणें मराठ्यांनीं तें बेट पोर्तुगीज लोकांपासून घेतलें, तेव्हां ती गोष्ट इंग्रजांस फार आवडली, कारण त्यांस असें वाटलें कीं, मराठ्यांपासून तें घेण्यास आपणांस फारसे कठीण पडणार नाही. वर लिहिल्याप्रमाणें बाजीराव पोर्तुगीज लोकांस जिकून त्यांजपासून घेतलेल्या मुलखाचा बंदोबस्त करित आहे, इतक्यांत त्याला अशी खबर आली कीं, दिल्लीच्या दरबारांत त्याचें पारिपत्य करण्याचा विचार ठरून निजामउल्मुल्खाची त्या कामावर

नेमणूक झाली, व त्यानें ह्या कामाकरितां मोठें सैन्य जमा केलें. तेव्हां एकदम बाजीराव कोंकणांतील बहुतेक सैन्य घेऊन हिंदुस्थानांत गेला. ह्यामुळें पोर्तुगीज लोकांस पुनः कोंकणांत उपद्रव करावयास फावलें; आणि त्यांनीं मराठयांशीं तेंटे आरंभिले. शेवटीं इ० स० १७३९ ह्या वर्षीं वसईच्या किल्यास चिमणाजी आपानें घेरा घातला. तेसमयीं उभय पक्षां लढण्याच्या कसबाची पराकाष्ठा झाली. अखेरीस पोर्तुगीज लोकांस तो किल्ला सोडून जाणें भाग पडलें. ह्या लढाईत चिमणाजी आपा ह्यानें वर्णनीय पराक्रम केला, त्यामुळें तेव्हांपासून शूरपणाविषयीं त्याची कीर्ति फार झाली.

९. इकडे बाजीराव सैन्यासुद्धां हिंदुस्थानांत जाऊन

बाजीरावाची नि-
जामउल्मुखावर
स्वारी.

आपलें पारिपत्य करूं इच्छित्तारा
निजामउल्मुखा ह्याच्या पाठीस
लागला; आणि त्याला मनस्वी जेर
करून त्यानें असा तह करून घेतला

कीं, सारा माळवा प्रांत व नर्मदा आणि चंबळा ह्या दोन नद्यांमधलें सगळ्यां मुलूख, ह्यांचें पूर्ण आधिपत्य मराठयांस निजामउल्मुखानें बादशाहाकडून देववावें; व हल्लींच्या स्वारीच्या खर्चाबद्दल पन्नास लाख रुपये त्यानें मराठयांस द्यावे. ह्याप्रमाणें विजयी होऊन बाजीराव दक्षिणेंत परत आला.

१०. बाजीराव निजामउल्मुल्खाचा पराभव करून

इराणच्या बादशा-
हाची हिंदुस्थानांत
स्वारी.

परत आल्यावर फार दिवस झाले
नाहींत, तोंच इ० स० १७३६ ह्या
वर्षी इराणचा बादशाह नादिर-
शाहा ह्यानें दिल्लीवर स्वारी करून

तेथील बादशाहास कैद केलें, व तें शहर लुटून सुमारे
सत्तर कोट रुपयांची लूट जमा केली, आणि त्या शह-
रांतील सुमारे दहा हजार लोक ठार मारिले. तो दक्षि-
णेंत मराठ्यांवर येणार अशी ही वदंता उठलेली बाजी-
रावाच्या कानावर आली, तेव्हां त्यानें सर्व मराठे जमा
करून दिल्लीकडे जाण्याची तयारी केली. इतक्यांत
त्याला अशी खबर लागली कीं, नादिरशाहा तेथील
बादशाहास स्वसंतोषानें पुनः तत्कावर वसवून आपण
इराणास निघून गेला; ह्यामुळे बाजीरावाचा तिकडे
जाण्याचा वेत रहित झाला.

११. ह्याप्रमाणें बाजीराव मोठमोठी पराक्रमाची

बाजीरावाचा मृत्यु
व त्याची संतति.

व ख्यातीचीं कृत्यें करून इ०

स० १७४० ह्या वर्षी नर्मदेच्या

कांठीं मृत्यु पावला. त्यानें २० वर्षे

पेशवाईचें काम केलें. त्याला तीन पुत्र होते. त्यांतून
वडील पुत्र बाळाजीपंत, त्यास लोक फार करून नाना-
साहेब म्हणत असत. तोच बापाच्यामार्गे पेशवाईचें
काम चालवूं लागला. दुसरा पुत्र रघुनाथराव; आणि
तिसरा जनार्दनपंत म्हणून होता, तो लहान असतांच
मरण पावला.

१२. बाजीराव मोठा शूर असून राज्यकारभारामध्ये ही अत्यंत निपुण होता. त्याने ए-
त्याचे गुण. खांदे काम एकदा शिरावर घेतले

म्हणजे किती ही प्रयास पडले तरी ते शेवटास नेण्यावि-
षयी तो झटत असे. ह्या त्याच्या गुणांवरून शाहूराजाने
राज्याचा सारा कारभार त्याजकडे दिला होता. त्याचा
धाकटा भाऊ चिमणाजी आपा हाही त्याप्रमाणेच शा-
हणा व शूर असून लढायांच्यावगैरे कामांत फार उपयोगी
पडत असे.

१३. सांप्रतकाळीं हिंदुस्थानांत जे प्रसिद्ध मराठे

बाजीरावाचे कार-
कीर्दीत प्रसिद्धीस आ-
लेले सांप्रतचे मराठे
सरदार.

सरदार आहेत, त्यांपैकीं होळकर,
शिंदे, व गायकवाड, हे तिघे बा-
जीरावाच्या कारकीर्दीत नांवारूपास
आले. महारजी होळकर हा नी-

रानदीच्या कांठीं होळ म्हणून खेडे आहे, तेथचा *चौ-
गला असून बाजीरावापार्शीं *शिलेदारीचे काम करीत
असे. बाजीरावाने माळव्यांत पहिली स्वारी केली, त्यावेळीं
महाराजीने आपला पराक्रम गाजविला, तेणेकरून तो
पुढे उदयास आला. ह्याच स्वारींत प्रसिद्धीस आलेला दु-
सरा मनुष्य राणोजी शिंदे. ह्याचे पूर्वज फार दिवसांपासून
मोगलांच्या पदरीं सरदार होते; व त्यांपैकींच कोणा

* गांवच्या पाटलाच्या हाताखालीं एक दुय्यम असतो त्याला चौगु-
ला म्हणत.

* आपल्या खर्चानें घोडा बाळगून सरकारी फौजेत स्वारांची चा-
करी करणारांस शिलेदार म्हणत.

एकाची कन्या पाहून अवंरगजेवानें शाहूराजाचें लग्न केलें होतें. हे शिंदे मूळचें सातान्याजवळ एक कन्हेर-खेड म्हणून गांव आहे तेथील पाटील होते. राणोजी शिंदे ह्यानें ही मोंगलांच्या दरबारांत मोठी आवरू मिळविली होती. परंतु दैवयोगानें त्यास गरीबी आल्या-मुळें त्यानें बाळाजी विश्वनाथाजवळ *बारगिरीचें काम पतकरीलें होतें. पुढें कांहीं दिवसपर्यंत तो बाजीरावाजवळ हुजऱ्या होता. तेव्हां त्याचे उत्तम गुण पाहून बाजीरावानें त्याला मोठ्या योग्यतेस चढविलें. बडोद्याच्या गार्दकवाडांचा मूळपुरुष दमाजी, हा सेनापति खंडेराव दाभाडे ह्याचे हाताखालीं एक हलक्या प्रतीचा सरदार होता; त्याचें शौर्य पाहून शाहूराजानें त्याला मोठा आधिकार देऊन समशेर बहादूर हा किताब दिला. ह्या प्रमाणें तो योग्यतेस चढला. वर सांगितलेल्या सरदारां-खेरीज नागपूरच्या भोंसल्याच्या पूर्वजांपैकीं परसोजी भोंसला म्हणून कोणी पुरुष बाजीरावाच्या वेळीं कांहीं-सा प्रसिद्धीस आला होता. पुढें त्याच्या वंशांतील रघोजी भोंसला म्हणून एक पुरुष शिकारीचे कामांत हुशार व धीट होता; ह्यामुळें शाहूची त्यावर मर्जी वसून त्यानें आपली मेहुणी शिरक्यांची कन्या त्यास देवविली आणि त्याला सेनासाहेबसुभा हा किताब देऊन वऱ्हाडप्रांताची सुभेदारी सांगितली. ह्याचे वंशज जे नागपूरचे राजे ह्यांचे आणि सातारचे राजे, शिवाजीचे वंशज,

* फौजेतील ज्या स्वारांस सरकारांतून घेडे मिळत, त्यांस बार-गीर म्हणत.

ह्यांचें उपनांव एकच आहे खरें, तरी त्यांचा परस्परांशीं कांहीं एक संबंध नाही.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब

पेशवा ह्याचें वर्णन.

इसवी सन १७४० ह्या वर्षापासून इ० स० १७६१

ह्या वर्षापर्यंत.

१. पहिला बाजीराव मरण पावल्यानंतर रघोजी

भोंसला ह्यानें, बाबूजी नाईक बा-

त्याला पेशवाईचीं
वखें मिळतात; व तो
आणि रघोजी भोंसला
ह्यांच्यामध्ये उत्पन्न
झालेला कलह शाहू-
राजा मिटवितो.

रामतीकर नांवाचा कोणी फार सं-

पन्न मुत्सद्दी होता, त्याला पेशवा-

ईचा अधिकार मिळवून देण्याकरि-

तां पुष्कळ खटपट केली. परंतु ती

सिद्धीस न जातां नानासाहेबा-

लाच तो आधीकार मीळाला. हें रघोजीस आवडलें नाहीं,

व तो फार फौजवंद ही होता, त्यामुळे त्यानें नानासा-

हेबाशीं उघडपणें वैर मांडिलें. हें नानासाहेबास समज-

ल्यावर, जेव्हां रघोजीनें बंगालप्रांतावर स्वारी केली,

तेव्हां त्यानें दिल्लीच्या बादशाहाचा पक्ष धरून रघोजी-

चा लढाईत पराभव केला. त्यामुळे तर उभयतांच्या

मनांतील द्वेष वाढतच चालला; असें पाहून शाहूरा-

जानें मध्यस्थी केली, आणि कांहीं ठराव करून दोघांचा

तंटा मिटविला. तो ठराव असा कीं, बंगाल, बहार व

अयोध्या ह्या तीन प्रांतांत जे मराठ्यांचे हक्क होते ते रघोजीने ध्यावे; आणि मालवाप्रांत व हिंदुस्थानच्या पश्चिमभागांचे जे प्रांत त्यांतील मराठ्यांचे सारे हक्क पेशवे ह्यांनीं ध्यावे.

२. नानासाहेबानें आपला धाकटा भाऊ रघुनाथ-

राव ह्याजकडे सर्व फौजेचें काम सां-

राव्याची व्यवस्था.

गून आपला चुलत भाऊ सदाशि-

वराव भाऊ ह्याजवर सर्व राजकीय काम सोंपविलें होतें.

हा सदाशिवराव भाऊ त्याचा बाप चिमणाजी आपा ह्या-
प्रमाणें शूर असून शाहणा होता. ह्याला लोक भाऊसा-
हेब म्हणत. ह्या भाऊसाहेबानें मुलखाचा बंदोबस्त
करण्याकरितां रामचंद्र बाबा म्हणून एक शेणवाई होता
तो आपल्या मदतीस घेतला होता. तो शेणवाई व
भाऊसाहेब ह्या उभयतांनीं शिवाजीच्या वेळेपासून
राज्यांत जी अव्यवस्था झाली होती, ती मोडून टाकून
नवीन उत्तम नियम ठरविले, तेणेंकरून प्रजेस पुष्कळ
प्रकारें सुख होऊं लागलें.

३. नानासाहेबाचे कारकीर्दींत अहमदशाहा

अहमद अबदाली
ह्याची हिंदुस्थानावर
स्वारी.

अबदाली म्हणून अफगाण लोकांचा

बादशाह त्यावेळीं काबूल व पश्चिम

इराण ह्या देशांचें राज्य करीत असे;

त्यानें इ० स० १७४८ ह्या वर्षीं

हिंदुस्थानांत स्वारी केली, व पंजाबप्रांत आपले हस्तगत

करून दिल्लीपर्यंत चाल केली. तेव्हां दिल्लीच्या बाद-

शाहानें आपला मुलगा अमेदशाह ह्याजवरोबर फौज

देऊन तो यावर पाठविला, त्यानें अहमदशाहाला काबुलापर्यंत मार्गे हटविलें.

४. याचवर्षी निजामउल्मुल्ख मृत्यु पावला. त्यावेळीं त्याचें वय १०४ वर्षांचें होतें असें म्हणतात. तो मेल्यानंतर त्याच्या पुत्रांमध्ये त्याच्या गादीविषयी तंटालागून हैदराबादच्या राज्यांत सारी अव्यवस्था होऊन गेली. शेवटीं इ० स० १७५१ ह्या वर्षी त्याच्या मुलांपैकीं सलाबतजंग म्हणून एक होता, त्याला गादी मिळाली. पुढें त्याला ही त्याचा भाऊ निजामअल्ली ह्यानें इ० स० १७६२ ह्यावर्षी ठार मारून हैदराबादची गादी बळकाविली.

५. नानासाहेबाच्या कारकीर्दीपूर्वी सातारच्या राजांचें स्वातंत्र्य कमी झालें नव्हतें. त्यापुणें शहर पेशव्यांची राजधानी होतें. मुळें तोंपर्यंत सातारा हीच मराठी राज्याचा राजधानी होती. परंतु इ० स० १७४९ ह्या वर्षी शाहूराजा मरण पावल्यानंतर त्याच्याच सांगण्यावरून नानासाहेबानें कोल्हापूरच्या ताराबाईचा नातू रामराजा ह्यास नांवाचा मात्र राजा करून सातारच्या गादीवर बसविलें; आणि इ० स० १७५० ह्या वर्षी तेथील सर्व जाहगीरदार वगैरे पुण्यास बोलावून आणून तेथेंच त्यानें सारा राज्याचा कारभार चालविला. तेव्हांपासून पुणें शहर हेंच मराठी राज्याचें राज्य कारभाराचें मुख्य ठिकाण झालें.

६. इ० स० १७५३ ह्या वर्षी नानासाहेबानें क-

नानासाहेबाची क-
र्नाटकांत स्वारी.

र्नाटकावर स्वतः स्वारी करून तेथची
व श्रीरंगपट्टणाची खंडणी स्वस्थप-
णें जमा केली; आणि श्रीरंगपट्टणा

जवळचा हुळी नामक किल्ला हस्तगत करून घेऊन तो
परत आला.

७. कर्नाटकांतून पुण्यास परत आल्यावर नानासाहे-

रघुनाथरावाची गु-
जराथेंत व अजमी-
र प्रांतांत स्वारी.

बानें रघुनाथराव यास बरोबर सैन्य
देऊन गुजराथेंत स्वारी करावयास
पाठविलें. त्यानें दमाजी गाईक-

वाड ह्याचे मदतीनें इ० स० १७५३

ह्या वर्षी अमदाबादेपर्यंत गुजराथ प्रांताची खंडणी घेत-
ली. नंतर अमदाबाद किल्ला ही घेण्याविषयीं तो
यत्न करूं लागला. तेव्हां मोठी लढाई होऊन शेवटीं
किल्लेकऱ्यांनीं आपला निभाव लागत नाहीं असें पाहून
तो किल्ला रघुनाथरावाच्या स्वाधीन केला. ह्याप्रमाणें
गुजराथेची राजधानी अमदाबाद शहर हें इ० स०
१७५३ ह्या वर्षी पुरतेपणीं मराठ्यांचे ताब्यांत आलें.
ह्या नंतर रघुनाथराव अजमीर प्रांतापर्यंत मुलखाची
खंडणी घेऊन पुण्यास आला.

८. ह्याच सुमारास आंग्र्यानें समुद्रतीरीं फार *चाचे-

आंग्र्यावर स्वारी.

पणा आरंभिल्यामुळे नानासाहेबानें
त्याच्या पारिपत्याकरीतां लढाऊ ग-

*गलबनें बाळमून समुद्रांत लुटारूपणा करणारास चांचेलोक म्हण-
तात, आणि त्याच्या धंद्यास चांचेपणा म्हणतात.

लवतें तयार करून मुंबईतील इंग्रज लोकांच्या मदतीने आंग्र्याचे समुद्रकिनाऱ्यावरचे विजयदुर्ग वगैरे बहुतेक किल्ले इ० स० १७५५ ह्या वर्षी घेतले; आणि इंग्रजांनी मदत दिल्याबद्दल त्यांस बाणकोट व त्याच्या भोंवतालचे नऊ गांव दिले.

९. आंग्र्याचा बंदोबस्त झाल्यावर नानासाहेबाने कर्नाटकांत पुनः एकदोन वेळां सैन्य पाठवून खंडणी जमा केली, आणि रघुनाथरावास आणखी एक वेळ हिंदुस्थानांत स्वारीवर पाठविले. तो इ० स० १७५८ ह्या वर्षी पंजाब प्रांतांत शिरला. तेथे अफगाण लोक (ह्यांसच मराठे लोक गिलचे म्हणतात.) ह्यांचा बाद-शाह अहमद अबदाली ह्याने आपला सुभेदार ठेविला होता. त्याला रघुनाथरावाने हांकून देऊन मुलतान व लाहोर एथे आपला अंमल बसविला. परंतु तेथे त्याला कांहीं वसूल उत्पन्न न होतां फौजेस खर्च मात्र फार लागू लागला. ह्यास्तव मल्हारराव होळकर व दत्तोजी शिंदे ह्यांस फौजेसुद्धा वसूल करावयास तेथे ठेवून तो पुण्यास परत आला. ह्याप्रमाणे रघुनाथरावास कांहीं लाभ न होतां तो कर्ज मात्र करून आला. हे सदाशिवरावास न आवडल्यामुळे फौजेच्या खर्चाच्या बाबतींत त्या उभयतांचा तंटो लागला. तो तंटो मिटविण्याकरितां नानासाहेबाने असा ठराव केला कीं, रघुनाथरावाने पुण्यांत राहून मुलखी कामे करावीं व सदाशिवरावाने लष्कर घेऊन स्वारीस जावे.

१०. ह्याप्रमाणें ठरल्यावर सदाशिवरावभाऊने

हैदराबादचा निकाब
आणि सदाशिवरावच्या-
चें युद्ध होऊन मरा-
ठ्यांस मोठा लाभ हो-
तो.

हिंदुस्थानांत स्वारी करण्याची त-
यारी केली. इतक्यांत अशी गोष्ट
घडून आली की, त्यानें हैदराबाद-
करांच्या ताब्यांतील अहमदनगर
शहर हें कांहीं यत्तीनें हस्तगत क-

रून घेण्याचा यत्न पूर्वीपासून चालविला होता; तो सिद्धी-
स जाऊन ते शहर तेथच्या मुसलमान किल्लेदारानें द-
गलबाजीनें भाऊसाहेबाच्या कारकुनाचे स्वाधीन केलें. हें
वर्तमान हैदराबादचा नवाब सलाबतजंग व त्याचा भाऊ
निजामअल्ली ह्या उभयतांस कळतांच त्यांस मोठा राग
आला; आणि निजामशाही बादशाहीची पुरातन राज-
धानी आपल्या हातांतून जाऊं द्यावयाची नाहीं, अशा
निश्चयानें ते शहर परत घेण्याकरितां ते दोघे युद्धाची
तयारी करून निघाले. ही खबर भाऊसाहेबास लागतां-
च हिंदुस्थानांत जाण्याचा वेत रहित करून तो लष्क-
रासहित हैदराबादवर जाण्यास निघाला. ह्याप्रमाणें दो-
न्ही फौजा एकमेकींवर येत असतां *ऊदगिरि येथें त्यां-
ची गांठ पडून मोठी लढाई झाली. तींत मोगलांचा
अगदीं मोड झाला असें पाहून निजामअल्लीनें आपल्या
अधिकाराचें मोर्तब भाऊसाहेबाकडे पाठविलें. हें कर-
ण्यांत त्याचा भावार्थ असा कीं, आतां तुमच्या इच्छेस
येईल तशी तुम्ही तजवीज करा. हा भावार्थ समजून

* हा गांव निजामच्या राब्यांत मांझरा नदीच्या काठी आहे.

भाऊसाहेबानें त्याच्याशीं तह केला. ह्या तहाच्या योगानें मोंगलांपासून मराठ्यांस दवलताबाद, शिव-नेरी, अशीरगड, आणि विजापूर हे किल्ले मिळून, अहमदनगर त्यांनीं घेतलें. होतें तें त्यांजकडेसच राहावें असें ठरलें. ह्याखेरीज विजापूरप्रांत, बेदनूरप्रांताचा कांहीं भाग, आणि अवरंगाबादप्रांतापैकीं अवरंगाबाद शहर व हरसोळ आणि शितारा हे परगणे शिवाय करून तो सारा प्रांत, हेही मराठ्यांस मिळाले. सारांश, ह्याप्रसंगीं मराठ्यांस सुमारें वासष्ट लक्षांपेक्षां जास्त वसुलाचा मुलूख मिळाला. ही गोष्ट इ० स० १७६० ह्या वर्षीं घडली.

११. रघुनाथरावानें मुलतान व लाहोर हे प्रांत घेत-

ल्याचें वर्तमान अहमद अबदाली

अहमद अबदालीची
हिंदुस्थानांत मराठ्यांवर
स्वारी.

ह्यास समजतांच तो फार रागावून
इ० स० १७६० ह्या वर्षीं मराठ्यां-

शीं युद्ध करण्याकरितां मोठ्या सै-

न्यासहित हिंदुस्थानांत आला. त्यानें प्रथम लाहोरामध्ये जे मराठ्यांचे लोक होते त्यांस हांकून लाविलें; आणि त्यांच्या मदतीस आलेल्या दत्ताजी शिंगाचा पराभव करून त्याला ठार मारिलें. हें वर्तमान पेशव्यास कळतांच त्यानें सदाशिवरावभाऊ व आपला थोरला पुत्र विश्वासराव ह्यांवरोंवर वीस हजार निवडक स्वार, आणि पायदळ व इब्राहीमखान गारदी ह्याचे कवाईत शिकलेले लोक आणि तोफखान्याचे लोक मिळून दहा-हजार, असें सैन्य देऊन त्यांस हिंदुस्थानांत पाठविलें.

त्यांच्या सैन्यांत जे सरदार होते, त्यांत बळवंतराव गण-
पत मेहेंदळे, समशेर बहादुर (हा पहिल्या बाजीरावा-
स यवनीपासून झालेला पुत्र), नारोशंकर (ह्यालाच
राजे बहादुर ही पदवी होती), विठ्ठल शिवदेव विंचूर-
कर, व त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे, हे मुख्य होते. ते
चंबळा नदीच्या काठीं जाऊन पोहोचताहेत तोंच पे-
शव्याच्या हुकुमावरून मल्हारराव होळकर, जनकोजी
शिंदे, दमाजी गार्हकवाड, यशवंतराव पवार, आ-
पाजीराव आठवले, अंताजी माणकेश्वर, गोविंदपंत
बुंदेले वगैरे सरदार आपापल्या सैन्यासहित त्यांस येऊन
मिळाले. तेसमयीं भाऊसाहेबाच्या लष्कराचा सरंजाम
अशा थाटाचा होता कीं, अवरंगजेब बादशाहाच्या
वेळेपासून असा थाट कधीं कोणीं पाहिला नव्हता. ही
मराठ्यांची हिंदुस्थानांतील तिसरी स्वारी.

ह्याप्रसंगीं मराठ्यांचें एकंदर सैन्य ५५०००

मराठ्यांच्या व अ-
फगाण लोकांच्या सै-
न्याची गणना.
स्वार व १५००० पायदळ, इतकें
असून २००० तोफा होत्या. ह्या
खेरीज *पेंढारी व बाजार बुणगे
मिळून दोन लक्ष होते. अहमद

अबदालीचें निवडक सैन्य ४९८०० स्वार व ३८०००
पायदळ इतकें असून ७७ तोफा होत्या, व त्याखेरीज
पुष्कळ स्वतंत्र शूर शिपाई त्याच्या मदतीस आले होते.

* लुटालूट करून निर्वाह करणारे लोक.

१२. भाऊसाहेबानें आपल्या साऱ्या सैन्यासहित

सदाशिवराव दिल्ली
घेऊन पानपतास येतो.

पहिल्यानें दिल्लीवर जाऊन ते श-
हर हस्तगत केलें; परंतु पावसाळा

आल्यामुळें तेथेंच त्याला छावणी

करावी लागली. पुढें पाऊसकाळ संपल्यावर तो दिल्लीचा
बंदोबस्त करून पुढें जाणार, इतक्यांत अहमद अबदाली-
नें त्याशीं सल्ला करण्याचा घाट घालून त्याला न कळतां
आपलें सारें सैन्य यमुनेच्या दक्षिणेस आणिलें. हें अब-
दालीचें कपटाचें कृत्य भाऊसाहेबाच्या सरदारांनीं त्या-
च्या कानावर घालून हिताच्या पुष्कळ युक्ति सूचविल्या;
परंतु तो नुकताच निजामअल्लीशीं युद्ध करून जय पा-
वल्यामुळें चढून गेला होता, तेणेंकरून त्याच्या बुद्धीस
अंतर पडून त्यानें त्यांचें कांहींच ऐकिलें नाहीं. हेंच पुढें
त्याच्या नाशाचें मुख्य कारण झालें. असो, ह्याप्रमाणें
गिलचे लोक जवळ आले तेव्हां मराठ्यांचें लष्कर मार्गें
पानपताकडे हटलें. तेथें भाऊसाहेबानें आपल्या ल-
ष्कराभोंवतीं खंदक खणून बंदोबस्तानें तळ दिला.
अबदालीनेंही त्यांच्या जवळच तळ दिला; आणि श-
त्रूस आपल्या सैन्यांत येण्यास कठीण पडावें म्हणून सै-
न्याभोंवतीं मोठ मोठालीं झाडें तोडून माडिलीं.

१३. ह्याप्रमाणें पानपत येथें दोन्ही सैन्यांचे तळ

पडले असतां, उभयपक्षांचे सरदार
परस्परांस भेटत होते. त्यावरून

पहिल्यानें त्यांचा सल्ला होईल असें
दिसलें. परंतु गोविंदपंत बुंदेले ह्यास गिलच्यांच्या धान्यादि-

कांचा नाश करण्याकरितां भाऊसाहेबांनीं पाठाविलें असतां, त्याची आणि गिलच्यांच्या एका सरदारांची मोठी चकमक झडून 'गोविंदपंत ठार मेला. त्यामुळे तो सल्याचा वेत विसकटला. तेव्हां उभयपक्षां हळू हळू युद्धांस आरंभ झाला, तरी इ० स० १७६० ह्या वर्षाच्या दिसेंबर महिन्याच्या २३ व्या तारखेपर्यंत तें फारसें वाढलें नव्हतें. परंतु त्या दिवशीं अबदालीचा वजीर कांहीं स्वार बरोबर घेऊन जवळच एका मशिदीकडे जात होता, हें पाहून मराठ्यांनीं एकाएकीं त्यावर हल्ला केला. तेव्हां तो हातीं लागण्याचा वेत आला होता, परंतु त्या चकमकींत मराठ्यांकडील बळवंतराव मेहेंदळा पडला. त्यामुळे भाऊसाहेबास फार दुःख होऊन तो त्याचें प्रेत घेऊन परत आला. त्यामुळे त्या वजिराला पळून जाण्यास संधि सांपडून तो हातचा गेला. त्या दिवसापासून उभयपक्षां टोळ्या टोळ्यांचीं युद्धे चालूं झालीं. शेवटीं मराठ्यांच्या लष्करास धान्यादिकाचा फार तोटा पडून उपाशी मरण्याची वेळ आल्यामुळे, अन्नाचाचून मराठे त्यापेक्षां लढाईत मरणें बरे, असा त्या सर्वांनीं निश्चय करून इ० स० १७६१ ह्या वर्षाच्या जानेवारीच्या ७ व्या तारखेस एकदम शत्रूवर चाल केली. ते समयीं मराठ्यांकडील इब्राहिमखान गारदी व दमाजी गायकवाड हे अघाडीस होते; त्यांनीं आपणा समोरच्या रोहिल्यांवर इतक्या वेगानें चाल केली कीं, त्यांची त्यांनीं अगदीं दाणादाण करून सोडिली. सैन्याचे मध्यभागीं भाऊसाहेब होता, त्यानेंही अबदालीच्या वजिरावर चाल

करून त्याच्या स्वारांची फळी फोडून टाकिली. तेव्हां दोन्ही सैन्ये अगदीं हातघाईवर येऊन इतकी गर्दी होऊन गेली कीं, तिच्या योगानें धुरळा मनस्वी उडून कांहीं दिसेनासे झालें; त्यामुळें स्वकीय किंवा परकीय हें उभयपक्षांच्य लोकांस समजेना. ते आपापल्या लोकांसच मारण्याच्या वेतांत आले. त्यावेळीं मराठे लोक हरहर महादेव म्हणत, व मुसलमान दीन दीन म्हणत, ह्या खूणेनें मात्र ते एकमेकांस ओळखीत. शेवटीं अफगाण लोक जरा मार्गे हटूं लागले, असें पाहतांच अब्दालीच्या वजिरानें त्यांस धीर देऊन मार्गे फिरविलें; आणि दुसरी दहा हजार स्वारांची टोळी घेऊन मराठ्यांवर मोठ्या वेगानें हल्ला केला. तेव्हां पुनः गर्दी होऊन हातघाई सुरू झाली. ह्या प्रमाणें अडीच प्रहर दिवसपर्यंत चालल्यावर विश्वासरावास असाध्य जखम लागली; हें वर्तमान भाऊसाहेबास कळतांच तो आपल्या हत्ती वरून उतरला आणि घोड्यावर बसून युद्धाच्या गर्दींत शिरला; व थोडक्याच वेळांत दिसेनासा झाला. हा प्रकार पाहून होळकर व दमाजी गाईकवाड युद्ध सोडून निघाले; तेव्हां इतर मराठ्यांचें ही अवसान सुटून ते सारे चौहोकडे पळूं लागले. कितीएक खंदकाकडे पळाले, ते एकमेकांवर पडून मेले. कितीएक लोक आपल्या मुलां माणसांसुद्धां पानपत गांवांत शिरले, त्यामुळें तेथें मोठी गर्दी होऊन गेली. तेव्हां गिलच्यांनीं त्या गांवास वेढा घालून दुसरे दिवशीं त्यांतले सर्व लोक पकडले. त्यांपैकीं सारे पुरुष ठार मारून बायकांस आपल्या दासी व मुलांस आपले गुलाम करून ठेविले. मराठे लोक सांपड-

ले कीं, त्यांना ओळीने उभे करून सर्वांची डोकीं एकद-
म कापावीं, आणि त्या डोक्यांचे ढिगांचे ढीग आपल्या डे-
व्यांपुढें रचून ठेवावे; अशा प्रकारें अत्यंत दुष्टपन्नाचें व
मनुष्यजातीस बघा आणणारें कर्म करून गिलचे लोक
आपल्या मुलखीं निघून गेले.

१४. विश्वासराव युद्धांत पडल्याचें वर लिहिलेंच
आहे. भाऊसाहेब युद्धाच्या ग-
पानपतचे लढाईत
मेलेले व परत आलेले
मराठ्यांचे सरदार वेगळे. दीर्घ शिरला तो पुनः सांपडला ना-
हीं. गोविंदपंत बुंदेले आणि ब-
ळवंतराव मेहेदळे हे पूर्वीच रणांत
पडले होते. जनकोजी शिंदे आणि इब्राहीमखान
ह्यांस शत्रूने धरून ठार मारिलें. मल्हारराव होळकर
व दमाजी गाईकवाड हे पहिल्यानेच पळून आले. त-
सेच विंचुरकर व राजेबाहादुर हे दिल्लीच्या बंदोबस्ता-
करितां ठेविले होते ते स्वस्थपणें स्वदेशीं परत आले.
सारांश, मराठ्यांच्या सैन्यापैकीं सुमारें चतुर्थांश लोक
मात्र माघारे आले. बाकीचीं सुमारें दोन लक्ष मनुष्ये
ठार मेलीं. त्यांच्या शोकानें संपूर्ण महाराष्ट्र देश व्या-
पून गेला.

१५. हें पराभवाचें वर्तमान पुणें मुकामीं नानासाहे-
बास कांहींसे समजतांच तो आ-
नानासाहेबाचा मृ-
त्यु. पलें खाजगीचें सैन्य व जानोजी भो-
सल्याचें दहा हजार सैन्य ह्यां सहित
आपल्या लोकांच्या मदतीकरितां निघाला. तो जानु-
आरीच्या १५ व्या तारखेचे सुमारास नर्मदेच्या पलीकडे

जात असतां अमदाबादच्या कोणी सावकाराचा जासूद
तिकडून आलेला त्याच्या सैन्यास भेटला. त्याने मराठ्यांचा
अगदी मोड झाल्याची पक्की बातमी सांगितली. त्या
जासुदाजवळच एक पत्र सांपडले, त्यांत सांकेतिक भा-
षेने लिहिले होते कीं, दोन मोतीं गळून गेलीं, सत्ता-
वीस मोहरा सांडल्या, आणि रुपये व खुर्दा किती हरवला
ह्याचीतर संख्याच लागत नाही. ह्या मजकुरावरून
नानासाहेबास लढाईच्या परिणामाचे बहुतेक अनुमान
झाले. इतक्यांत परत आलेल्या लोकांपैकीं बाळाजी
पंत फडनवीस (तोच पुढे नाना फडनवीस ह्या नांवाने
प्रसिद्ध झाला) त्याला पहिल्याने भेटला; आणि त्यानें
नानासाहेबास लढाईचे कसे वर्तमान सांगितले. तेव्हां
तो अत्यंत दुःखी होऊन पुण्यास परत आला. त्या-
वेळेपासून दुःखामुळे तो एकसारखा झुरत चालला. शे-
वटीं पुण्याजवळ त्यानें बांधविलेल्या पर्वतीच्या देवालयांत
इ० स० १७६१ ह्या वर्षी जून महिन्याच्या अखेरीस तो
मृत्यु पावला. त्यानें २१ वर्षे पेशवाईचा अधिकार चा-
लविला.

१६. नानासाहेब राजकीय कामांत चतुर होता; प-
रंतु बराच कपटी असे. त्याच्या

नानासाहेबाचा स्व-
भाव व त्याच्या कार-
कीर्तीत मराठी राज्या-
ची स्थिति.

कारकीर्तीत पानपतच्या लढाईच्या
पूर्वी मराठे लोकांच्या प्रावल्याची
अगदीं सीमा झाली होती. त्यां-
ची सत्ता इतकी वाढली कीं, दि-
ल्लीच्या दरबारीं ही कांहीं राज्यप्रकरणीं उलटा पालट

होऊं लागल्यास, ती मराठे लोकांच्या साह्यावांचून होई-
नाशी झाली. ही गोष्ट केवळ त्याच्याच चातुर्यामुळे
झाली असे म्हणतां येत नाही. त्याच्या वडिलांनीं जो
पराक्रम करून ठेविला होता, तो त्याच्या कारकीर्दीत
फळास आला असे म्हटलें पाहिजे. पानपतच्या लढा-
ईत पराभव झाल्यामुळे मराठे लोकांची जी दुर्दशा झा-
ली, ती पासून त्यांना पुन्हा पूर्व स्थितीवर येण्यास पुष्कळ
वर्षे लागलीं.

नानासाहेब स्वतः चैनबाज असून त्याला कामकर-
ण्याचा कंटाळा असे; तथापि त्याचा धाकटा भाऊ रघु-
नाथराव व चुलत भाऊ सदाशिविराव हे आप आपल्या
कामांत फार हुंशार असून मोठे मेहनती असत, त्यामुळे
पेशव्यांचे घराणें फार बलिष्ठ होऊन प्रजा ही सुख पावूं
लागली.

पहिला (थोरला) माधवराव साहेब ह्याचें वर्णन.

इ० स० १७६१ ह्या वर्षीपासून इ० स० १७७२ ह्या वर्षीपर्यंत.

१. बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब मरण पा-

त्यास पेशवाईचीं व-
स्त्रें मिळतात.

वल्यानंतर त्याचा वडालि पुत्र माधव-

राव ह्यास इ० स० १७६१ ह्या वर्षी

सप्तंबर महिन्याचे अखेरीस पेशवाई-

चीं वस्त्रें मिळालीं.

त्या वेळीं त्याचें वय सत्रा वर्षांचें होतें.

२. माधवराव पुरा वयांत आला नव्हता, म्हणून आरं-

माधवरावाचें रघु-
नाथरावाशीं वैमनस्य.

भीं कांहीं दिवस त्याचा चुलता रघु-
नाथराव हाच पेशवाईचा कारभार
करीत होता. रघुनाथराव हा जरी

राजकीय कामाच्या अगदीं उपयोगीं नव्हता, तरी तो मोठा
शूर असून त्या वेळेस मुसलमानांशीं वगैरे मराठ्यांनीं ज्या
लढाया केल्या त्यांत पुढारी होऊन त्यानें बहुत प्रसंगीं
जय मिळविला होता; तेणेंकरून, व त्याची बायको आ-
नंदीबाई हिनें ही त्याच्या मनांत भरून दिल्यावरून, रा-
ज्याचा अर्धा हिस्सा आपणास असावा अशी तो इच्छा
दर्शवूं लागला. ह्यामुळें त्याचें आणि माधवराव ह्याचें
वैमनस्य पडलें; म्हणून माधवरावानें तो व त्याचा स्नेही
सखारामबापू (हा एक फार शहाणा मनुष्य होता) ह्या
उभयतांस कारभारावरून दूर केलें. तेव्हां रघुनाथराव
मोंगलांकडे जाऊन त्यांच्या आश्रयानें माधवरावाशीं युद्ध
करावयास आला; तथापीं त्याशीं युद्ध न करितां माधवरा-
वानें मोठ्या चातुर्यानें प्रथम आर्जव करून त्यास वश
करून घेतलें; परंतु पुढें तो विथरला, तेव्हां माधवरावानें
संधि साधून त्यावर हल्ला केला; आणि त्याच्या फौजेचा
अगदीं मोड करून त्यास पुण्यामध्ये बंदोबस्तांत ठेविलें.

३. ह्याप्रमाणें रघुनाथरावाचा बंदोबस्त केल्यावर

तो राज्याची व्यव-
स्था करितो.

माधवरावानें त्रिंबकराव मामा ह्या
नांवाचा त्याचा एक संबंधी होता
त्यास मुख्य कारभारी नेमून राज्या-
ची व्यवस्था चालविली; माधवरावानें प्रजेच्या रक्षणाक-

रितां उत्तम कायदे केले; रामशास्त्री परभुणें ह्या नांवाचा एक महाविद्वान, न्यायकरण्याचे कामीं मोठा चतुर व अखंत निःपक्षपाती ब्राम्हण होता, त्यास त्याने न्याय करण्याचे कामावर नेमिलें; आणि गरीब लोकांची दाद लवकर लागावी व त्यांस सुख व्हावें म्हणून माधवरावांनं पुष्कळ तजविजी केल्या. त्याच्या कारभावांमध्ये बाळाजीपंत भानू म्हणून एक गृहस्थ फडनविशींचे कामावर होता. तो आपल्या अकलेच्या जोरावर पुढें फार प्रसिद्धीस आला. त्यास लोक नानाफडणवीस असैं म्हणत. त्याजकडे हें काम बाळाजी बाजीरावाच्या वेळेपासून होतें.

४. माधवरावांचे कारकीर्दीत म्हैसूरप्रांतामध्ये हैदर-

हैदर अल्ली ह्या नांवाचा मुसलमान एका स्वतंत्र राज्याची स्थापना करून मराठ्यांच्या लढाया.

राठ्यांशीं लढाया करूं लागला. परंतु माधवरावांचें शौर्य व चातुर्य ह्यांपुढें हैदराचें कांहीं न चालतां बहुतेक लढायांत त्याचा पराभव होऊन त्याला मराठ्यांस खंडणी देणें भाग पडलें.

५. ह्याप्रमाणें माधवरावसहिब सर्वत्र विजयी होऊन

रात्रंदिवस प्रजेच्या सुखासाठीं यत्न माधवरावाचा मृत्यु. करीत असतां, मराठे लोकांच्या दुर्दै-

वामुळें त्यास अकालीं मृत्यूनें गांठलें. इ० स० १७७२ ह्या वर्षी तो नोवेंबर महिन्याचे अठरावे तारखेस थेऊर येथें मृत्यु पावला. त्या वेळेस त्याचें वय २८ वर्षांचें होतें. त्याला मूल मुळींच नव्हतें. त्याची बायको रमाबाई ही त्याबरोबर सती गेली.

६. माधवरावाच्या कारकीर्दीचें जें वर संक्षिप्त वर्णन
केलें आहे, त्यावरून त्याच्या शौर्याचें
त्याचा स्वभाव. अनुमान होईलचः परंतु राजनी-

तींत ही तो फार चतुर असून, प्रामाणिकपणा, धैर्य इत्यादि
पुष्कळ गुण त्याच्या आंगां वसत होते. गरीब लोकां-
च्या सुखाकडे त्याचें किती लक्ष्य होतें हें पुढील गोष्टी-
वरून सहज समजेल. त्या वेळेस गांवांतून गरीब लो-
कांस जबरदस्तीने बेगारीस धरून नेण्याची चाल फार
दिवस पडली होती, ती त्यानें अगदीं मोडून टाकिली
होती; हें माहीत असतांही वसईचा सुभेदार विसाजीपंत
ह्यानें आपले कांहीं जिनस बेगारी धरून त्यांजकडून
नेवविले. हें वर्तमान माधवरावसाहेबास कळतांच त्यानें
त्या सर्व जिनसांची जप्ती केली आणि बेगारी लोकांचे
रोज चुकवून दिले. सारांश, तो प्रजेचें पालनकरणारा
इतका उत्तम होता कीं, त्याचें अल्पवयांतील मरण मराठे
लोकांस फार दुःखाचें कारण झालें.

७. माधवराव मृत्यु पावला त्या वेळीं शिंदे, होळकर,
गाईकवाड, व दुसरे लहान लहान
त्याचे मरणसमयीं म-
राठी राज्याचा वसूल. सरदार ह्यांच्या मुलखांसुद्धां मरा-
ठी राज्याचा वसूल दहा कोटी रुपये
होता असें म्हणत, परंतु वास्तविक सुमारे सात कोटी
रुपये होता.

नारायणराव आणि रघुनाथराव ऊर्फ

राघोबा दादा ह्यांचे वर्णन.

इ० स० १७७२ ह्या वर्षापासून इ० स० १७७४ ह्या वर्षापर्यंत.

१. थोरला माधवराव मरण पावल्यानंतर त्याचा धाकटा भाऊ नारायणराव हा पेशवाईचे गादीवर बसला. सातारचे राजाने त्यास पेशवाईची वस्त्रे देते समयी त्याच्या नांवास कारभारी असे नवेच पद जोडिले. ह्या वेळीं नारायणरावाचे वय सुमारे १७ वर्षांचे होते.

२. माधवरावाने मरतेसमयी रघुनाथराव आणि सखाराम बापू ह्यांस जवळ बोलावून व त्यांचे अधिकार त्यांकडे देऊन मोठ्या आर्जवाने त्यांस सांगितले होते कीं, तुम्ही सर्व कारभारी एकचित्त होऊन नारायणरावाचा सांभाळ करा. माधवरावाच्या ह्या सांगण्यावरून, नारायणरावास पेशवाईचे काम मिळाल्यावर, कांहीं दिवसपर्यंत त्या चुलत्या पुतण्यांचे सख्य होते. परंतु रघुनाथरावाची बायको आनंदीबाई व नारायणरावाची आई गोपिकाबाई ह्या दोघांचीं मनें मिळेनात; त्यामुळे त्या दोघांमध्ये द्वेष उत्पन्न झाला. तेव्हां नारायणरावाने रघुनाथरावास पुण्यामध्ये आपल्या वाड्यांत एका खोलीमध्ये बंदोबस्तांत ठेविले, आणि बजावा

पुरंदरे नानाफडनवीस, व हरीपंत फडके ह्यांचे हातून राज्याचा कारभार चालविला.

३. नारायणरावानें पेशवाईचा कारभार सुमारे आठ

महिने चालविल्यावर इ० सन १७७३

मारेकऱ्यांचे हातून त्याचा मृत्यु.

ह्या वर्षी आगष्ट महिन्यांत एके दि-

वशीं कांहीं गारदी लोक, त्यांचा प-

गार थकला होता तो मागण्याचे निमित्तानें, त्याचे वाड्यांत

शिरून दांडगाई करूं लागले. त्यांपैकीं सुमेरासिं-

ग नांवाचा एक गारदी नारायणरावास मारण्याकरितां

त्याच्या अंगावर धांवून गेला. हें पाहतांच नारायण-

राव भिऊन रघुनाथरावापाशीं गेला. तेव्हां त्यास

न मारण्याविषयीं रघुनाथरावानें त्या गारद्याची पुष्कळ

विनवणी केली; परंतु तो न ऐकतां तो व रघुनाथरावाचा

एक हुजऱ्या ह्या उभयतांनीं नारायणराव आणि त्याचा

हुजऱ्या ह्यांस ठार मारिलें.

४. हें घोर कृत्य रघुनाथरावानें करविलें असावें,

असा सर्व कारभारी लोकांस संशय

रघुनाथरावास पेश-
वाईचा अधिकार मिळ-
तो.

आला. परंतु पहिल्यानें निश्चय

होईना; म्हणून रघुनाथरावाच्या न-

शिवानें प्राप्त झालेली पेशवाईची

पदवी त्यानें भोगावी असें त्यांनीं ठरविलें. त्याप्रमाणें तो

पेशवाईचा कारभार करूं लागला. पुढे रामशास्त्री ह्यानें

सुमारे दीड महिना त्या कृत्याची बारकाईनें चौकशी

केली, तीवरून त्याची पक्की खातरी झाली कीं, हें कृत्य

रघुनाथरावानेंच करविलें. मग त्यानें त्या प्रकरणीं त्यास

समक्ष विचारिलें; तेव्हां त्यानें कबूल केलें कीं, नारायण-
राव धरावा असें मीं गारदी ह्यांस पत्र दिलें होतें खरें;
परंतु धच्या ठिकाणीं मा कोणीं लिहिला हें मला माहीत
नाहीं. तेव्हां हें कृत्य आगंदीबाईचेंच असावें असें
सर्वास वाटलें. ह्या सर्व कारणांनीं कांहीं कारभारी लोकां-
चे मनांत रघुनाथरावाविषयीं फारच द्वेष उत्पन्न झाला.

९. पुढें कांहीं दिवसांनीं रघुनाथराव कर्नाटकामध्ये

रघुनाथरावास पद-
च्युत करण्याविषयीं यत्न.

हैदराशीं युद्ध करण्याचे मसलतींत गुं-
तला असतां, त्याचे प्रतिस्पर्धी नाना-
फडनवीस, सखाराम बापू, व दुसरे

कांहीं कारभारी, ह्यांनीं त्याला पदच्युत करण्याची एक
युक्ति योजिली. ती अशी; नारायणरावास मारिलें ते-
व्हां त्याची बायको गंगाबाई गरोदर होती; तिला त्या
कारभाऱ्यांनीं रघुनाथरावाच्या भयानें पुरंदरावर नेऊन
ठेविलें; आणि त्याच्या पक्षाचे सर्व लोक कैद करून
गंगाबाईच्या नांवानें राज्यकारभार चालविला. तेथें थो-
डक्या दिवसांनीं तिला पुत्र झाला; तेव्हां रघुनाथरावा-
च्या प्रतिपक्ष्यांनीं त्याचें नांव माधवराव असें ठेवून त्याच्या
नांवाची चौहींकडे द्वाही फिरविली. ते वेळीं नाना-
फडनवीस संपूर्ण राज्याचा कारभार चालवीत होता.

धाकटा माधवराव साहेब ह्यांचें वर्णन.

इ० स० १७७४ ह्या वर्षापासून इ० स० १७९६ ह्या वर्षापर्यंत.

१. माधवराव नारायण इ० स० १७७४ ह्या वर्षी
 एप्रिल महिन्यांत जन्मला. त्यानंतर
 माधवरावास पेश-
 वाईचीं वस्त्रें मिळतात.
 चाळीसावे दिवशीं त्यास सातान्या-
 हून पेशवाईचीं वस्त्रें आलीं; म्हणून
 त्याचे जन्मापासूनच त्याची कारकीर्द सुरू झाली असें
 म्हटलें पाहिजे. त्याला लोक सर्वांस माधवराव असें
 म्हणत.

२. सर्वांस माधवरावाला पेशवाईचीं वस्त्रें मिळालीं हें
 ऐकून रघुनाथरावानें तो अधिकार
 रघुनाथराव इंग्रजा-
 पाशीं मदत मागतो.
 आपणास मिळावा ह्मणून पुनः प्र-
 यत्न चालविला. तो असा, त्यावेळीं
 इंग्रजसरकारचीं ठाणीं कलकत्ता, मुंबई, आणि मद्रास
 ह्या तीन ठिकाणीं होती; त्यांपैकीं मुंबईच्या मुख्य इंग्रज
 अधिकाऱ्यांशीं त्यानें असें बोलणें लाविलें कीं, जर तुम्ही
 मला पुन्हा पेशवाईचे गादीवर बसवाल, तर साष्टीवेट,
 वसईगांव, व गुजराथेंतील कांहीं प्रांत हीं मी तुम्हांस दे-
 ईन. हें साष्टीवेट पूर्वी पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत
 असून मराठ्यांनीं बलात्कारानें त्यांजपासून घेतलें होतें;
 तें आपणास मिळावें अशी मुंबईसरकारास फार इच्छा
 होतीच. त्यामुळे ते रघुनाथरावाचें बोलणें कबूल क-
 रण्याच्या वेतांत होते. परंतु रघुनाथरावानें पुनः बोल-
 णें फिरवून साष्टीवेट देण्याचें नाकबूल केलें; आणि तो

दुसरें कांहीं बोलणें लावणार, इतक्यांत साष्टीवगैरे संस्थानें हिंदु लोकांपासून माघारीं घेण्याकरितां पोर्तुगीज लोकांच्या जादशाहाकडून गोव्यास फौज येऊन पोहोचली, अशी वार्ता उठली. तेव्हां मुंबईसरकारानें रघुनाथरावाच्या अनुमोदनाची वाट न पाहतां त्वरा करून तें बेट तत्काळ आपल्या हस्तगत करून घेतलें.

३. मुंबईसरकारानें साष्टीबेट घेतल्यानंतर रघुना-

थरावानें पुनः त्याजपार्शी मदत मागण्याकरितां बोलणें लाविलें. तेव्हां उभयतांचा कांहीं ठराव होऊन मुंबईसरकारानें कितिड् साहेब फौज

जे सहित रघुनाथरावाचे मदतीस पाठविला. ह्याच वेळेपासून मराठे व इंग्रज ह्यांच्यामध्ये लढायांची सुरवात झाली. रघुनाथरावास पेशवाईचे गादीवर बसविण्याचा मुंबईसरकारचा उद्देश सिद्धीस जातो, असा त्या वेळच्या लढायांवरून रंगही दिसूं लागला. इतक्यांत एक विघ्न उत्पन्न झालें. तें असे कीं, मुंबई, मद्रास, आणि इतर कांहीं ठिकाणें येथें जीं इंग्रज लोकांचीं ठाणीं होती, त्या सर्वांवर कलकत्त्याचा गव्हर्नर जनरल व त्याचे मंत्री ह्यांची देखरेख असावी, असा विलायतेहून ठराव होऊन आला. तेव्हां मुंबईसरकारानें हत्या करणारा रघुनाथराव ह्यास मदत केली, ही गोष्ट कलकत्तासरकारास नापसंत होऊन, त्याच्या कुमकेस पाठविलेलें आपलें लष्कर परत बोलाविण्याविषयी त्यांनीं मुंबईसरकारास लिहिलें;

आणि पेशव्यांशीं स्नेह करण्याच्या उद्देशानें पुण्यास आपला वकील पाठविला. तेव्हां पुरंदर मुक्कामी पेशवे आणि इंग्रज ह्यांचा असा तह झाला कीं, साष्टी इंग्रजांकडेसच राहावी; व त्यांनीं इतःपर रघुनाथरावाचा पक्ष स्वीकारूं नये; आणि रघुनाथरावास हा तह मान्य होईल तर त्यानें खर्चाकरितां दरमहा पंचवीस हजार रुपये देऊन कोंपरगांवीं स्वस्थ राहावें. परंतु रघुनाथरावास ती तहांतली आठ न पटल्यामुळे तो मुंबईस येऊन राहिला. तेथें इंग्रजांनीं त्याला दरमहा दहा हजार रुपये देऊन आपल्या आश्रयास ठेविलें.

४. पुर्जेप्रांतीं वर लिहिल्याप्रमाणें रघुनाथरावाच्या योगानें धामधूम चालली असतां, कोंकणामध्ये एक विघ्न उत्पन्न झालें. तें असें. पानपतची लढाई झाल्यानंतर सुमारे आठ नऊ वर्षांनीं म्हणजे थोरला माधवराव ह्याचे कारकीर्दीत सदोबा ह्या नांवाचा कोणीएक ब्राह्मण सदाशिवराव भाऊ तो मीच असें प्रसिद्ध करूं लागला. तेव्हां माधवरावानें त्याची पुरी चौकशी करून तो खोटा ठरल्यामुळे त्यास कैदेत ठेविलें होतें. तो ह्या वेळीं रत्नागिरी येथें कैदेत असतां तेथील सुभेदारानें, पुण्यांतील कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडलेली पाहून, ह्या प्रसंगीं त्याला सोडिलें असतां आपणास मोठा लाभ होईल, अशा बुद्धीनें त्याला बंदीतून मुक्त केलें; आणि हाच खरा सदाशिवराव भाऊ असें लोकांस सांगून त्याला वीस हजार फौज मिळवून

सदाशिवराव भाऊ
जवें सोंग घेणारा
मनुष्य.

दिली. तेव्हां त्यानें कोंकणांतील सुमारें वीस किले घेतले; व घाटावरील राजमाची किल्ला घेतला. ह्यामुळे मुंबईसरकास ही तो खरा सदाशिवराव भाऊ वाटून त्यांनीं त्याकडे वकील, पाठाविला, आणि त्याचा मोठा सन्मान केला. ह्याप्रमाणें तो प्रबल होऊं लागला, तेव्हां पुण्यांतील कारभारी लोकांनीं पहिल्यानें त्याशीं तह करावयाचा, असें वाढ्यात्कारें दर्शवून एकाएकी राजमाची एथें त्यावर हल्ला केला; तेव्हां तो तेथून कुलाब्यास पळून गेला. तेथें आंध्र्यानें त्याला कैद करून पुण्यास पाठविलें. तेव्हां पेशव्यांनीं त्यास हत्तीचे पायाशीं बांधून मारिलें असें म्हणतात.

९. मुंबईसरकारानें सद्दोबाचा सन्मान केला, व

रघुनाथरावाचा पक्ष इंग्रज लोक पुनः भरितात आणि वडगांवच्या लढाईत पराभव पावतात.

रघुनाथरावाला आपल्या आश्रयास राहूं दिलें, हें त्यांचें आचरण पुरंदरच्या तहाविरुद्ध झालें, अशी सबब दाखवून नानाफडनवीस पुरंदरच्या तहासंबंधी इंग्रजांचें कांहीं

देणें राहिलें होतें तें लांबणीवर टाकूं लागला. तसेंच विलायतेमध्ये फ्रेंच आणि इंग्रज ह्यांचें युद्ध चाललें असतां ही फ्रेंचांचा वकील पेशव्यांचे दरबारी आला होता, त्यास नानानें पुष्कळ दिवस ठेवून घेतलें. ह्या दोन कारणांनीं इंग्रजांच्या मनांत वैषम्य उत्पन्न झालें. ह्याच संधीस पुण्यांतील कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडून नानाचा चुलत बंधु मोरोबादादा फडनवीस ह्यानें मुंबईसरकारचे

मदतीने पुनः रघुनाथरावास गादीवर बसविण्याचा यत्न चालविला. मुंबईसरकाराने ही वर सांगितलेल्या दोन कारणांनी त्याच्या मदतीस फौज पाठविली. ती व रघुनाथरावाची फौज मिळून पुण्यावर येत असतां, वा-
टेतच वडगांव मुक्कामी महादजी शिंदे व हरीपंत फडके ह्यांनी त्यांचा पराभव केला, त्यामुळे त्यांस तहाचे बोलणे लावून परत मुंबईकडे जाणे भाग पडले. तेव्हांपाहून पुढे तीन वर्षे पर्यंत मराठे व इंग्रज ह्यांच्यामध्ये लढाई चालूच होती. परंतु तींत कांहीं एक निष्पन्न झाले नाहीं. शेवटीं तह होऊन उभयतांचा कलह संपला.

६. राज्यप्राप्तीविषयीं आपला सर्व उद्योग व्यर्थ गेला,

रघुनाथरावाचा मृ-
त्यु व त्याच्या पुत्रांचीं
नावे.

असे पाहून रघुनाथरावाने तो नाद सोडून दिला, आणि पेशव्याच्या पूर्वीच्या म्हणण्याप्रमाणे तो कोंपर-गांवीं जाऊन स्वस्थ राहिला. तेथे

तो इ० स० १७७४ ह्या वर्षी मृत्यु पावला. त्याला दोन औरस पुत्र होते. त्यांत वडील बाजीराव (तोच पुढे पेशवाईचे गादीवर बसला.) आणि धाकटा चिमणाजी आपा ह्यांखेरीज अमृतराव म्हणून त्यास एक दत्तक पुत्र होता.

७. इंग्रज व मराठे ह्यांचा ज्या वेळेस वर सांगित-

टिपू सुलतान.

लेला तह झाला, त्याच वेळेस म्हैसूरचा टिपूसुलतान हा पेशव्यांचे

मुलखांत फार उपद्रव करूं लागला; व इंग्रज लोकांचा

मित्र त्रावणकोरचा राजा ह्याशी ही त्याने युद्ध केले. ह्या कारणावरून इंग्रज व पेशवे ह्यांनी त्याचे पारिपत्य करण्याचा विचार ठरविला. कांहीं दिवसांपूर्वी निजाम-अल्ली आणि पेशवे ह्यांचा असा तह झाला होता की, प्रसंगी परस्परांनी परस्परांस साह्य करावे. त्या तहाप्रमाणे निजामअल्ली ही त्या उभयतांस मिळाला. नंतर त्या तिघांनी आपल्या फौजा एकत्र करून प्रथम धारवाड किल्ला घेतला, व श्रीरंगपटणास घेरा घालून तेथे टिपूला पकडण्याचा वेत आणिला. तेव्हां टिपूने तह करून आपल्या मुलखापैकी अर्धा मुलूख व एक कोटि पासष्ट लक्ष रुपये रोकड देण्याचे कबूल केले; आणि ह्या ऐवजाचा भरणा होई तोपर्यंत आपले दोघे पुत्र ओलीस पाठविण्याचेही पतकरले. नंतर तो मुलूख व रोकड ही तिघांनी कराराप्रमाणे सारखी वाटून घेतली. त्यांत मराठ्यांच्या वांटणीस वर्धा आणि कृष्णा ह्या दोन नद्यांच्या मधील बहुतेक मुलूख व बिलारीपाशी सोडून नामे खोरे आहे ते, इतके मिळून सुमारे चाळीस लक्षांचा मुलूख आला.

८. ह्याप्रमाणे टिपूचा वंदोवस्त झाला, तोच ना-
 नाफडनविसास दुसरी एक चिंता
 महादजी शिंद्याचा उत्पन्न झाली. ती अशी, महादजी
 मृत्यु. शिंद्या ह्याने दिल्ली प्रांतांत रजपूत व
 मोंगल ह्यांशी मोठमोठ्या लढाया करून जय मिळ-
 विला; तेणेकरून दिल्लीच्या दरवारी त्याची मोठी ख्या-
 ति झाली. पुढे पुण्यांतील सर्व कारभारी लोकांमध्ये ही

आपणास मोठेपणा मिळावा अशा हेतूने तो नानाफड-
 चाविसाशीं आंतून द्वेष करूं लागून सवाई माधवरावानें
 आपल्या मतानें वागावें म्हणून पुण्यांत राहून त्यानें पुष्क-
 ळ खटपट आरंभिली व दिल्लीच्या बादशाहापासून
 पेशव्याकरितां वकील* मुंतलक ही पदवी मिळविली
 आणि पुण्यामध्ये मोठ्या समारंभानें ती माधवराव ह्यास
 दिली. ह्याप्रमाणें पेशव्यास वश करण्याकरितां त्याचा
 प्रयत्न चालला असतां नानानें पेशव्याशीं एकांत करू-
 न त्याचें मन पुन्हा आपणाकडे वळविलें. इतक्यांत म-
 हादजी शिंद्या ह्यास मोठा ज्वर येऊन तो इ० स०
 १७९४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत १२ व्या तारखेस
 पुण्याजवळ वानवडी मुकामी मृत्यु पावला. महादजीस
 संतान नव्हतें, म्हणून त्याच्या भावाचा नातू दवलतराव
 शिंद्या हा त्याच्या पाठीमागे त्याचा अधिकार चालवूं
 लागला.

९. महादजी शिंद्या जिवित असतां निजाम अल्ली-
 पासून चौथाई व सरदेशमुखी ह्यां-
 खरव्याची लढाई. बदल पुष्कळ दिवसांचा थकलेला
 पैसा मागून घ्यावा, असा सर्व मराठ्यांचा विचार ठरला
 होता. परंतु महादजी एकाएकी मेल्यामुळें तें काम
 मुख्यत्वेन करून एकट्या नानावर पडलें. तेव्हां त्यानें
 आपले दोन वकील निजामाचे दरवारीं बाकी मागा-
 वयाकरितां पाठविले. परंतु ती बाकी न देतां उलटें

* ह्या पदवीचा अर्थ 'मोंगलांच्या राब्यांतील मुख्य कारभार्याचा
 दुय्यम' असा दिसतो.

निजामाचा कारभारी मशीर उल्मुलुख हा भर दरबारांत त्या वकीलांच्या समक्ष नानाची निंदा करून कांहीं धमकीचीं भाषणें बोलला. तेव्हां अर्थातच उभय पक्षां युद्धाची तयारी झाली. त्या प्रसंगीं मराठे सरदारांची एके ठिकाणीं जमलेली फौज सुमारे एक लक्ष तीस हजारांवर होती. निजामाची फौज ही एक लक्ष दहा हजार होती. इ० स० १७९९ ह्या वर्षीं मार्च महिन्याचे ११ वे तारखेस निजामाचे राज्यांतील खरडें ह्या गांवाजवळ त्या दोन लष्करांची गांठ पडून ते दिवशीं थोडें युद्ध झालें. त्यांत निजामाचा जय झाल्यासारखा दिसला. परंतु दुसऱ्या दिवशीं युद्धांत त्याचा बराच मोड होऊन त्याला मागे हटावें लागलें. पुढें तेच दिवशीं रात्रीस अंधारामध्यें मराठ्यांचे दहा बारा स्वार आपल्या घोड्यांकरितां पाणी शोधित असतां चुकून निजामाच्या एका टोळींत शिरले. तेव्हां शत्रूचा छाप आला अशा भांतीनें निजामाचे लष्करास मोठी भीति पडून ज्यास जिकडे वाट सांपडली तिकडे तो पळू लागला. ह्याप्रमाणें निजामाच्या फौजेची दाणादाण झाली; तेव्हां तो ही भिऊन खरड्याचे किल्ल्यांत शिरला. त्यावेळीं त्याचे जवळ त्याच्या फौजेपैकीं सारी दशांश फौज राहिली होती. हें मराठ्यास कळतांच, त्यांनीं त्या किल्ल्यास वेढा घालून दोन दिवस युद्ध केलें. शेवटीं मार्च महिन्याच्या १५ व्या तारखेस निजामानें तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत मराठ्यांनीं आपली बाकी तीन कोटि रुपये, स्वारीचा खर्च, व कांहीं मुलूख, इतकें मागून मशीर

उल्मुलुख ह्यास आमचे स्वाधीन करावे, असा आग्रह धरिला. तेव्हां त्यांचे सारे मागणे कबूल करून निजामाने मशीर उल्मुलुखास त्यांजकडे पाठविले. सवाई माधवरावापुढे मशीर उल्मुलुखास आणिले, ते समयी माधवरावाचे तोंड सुकले. हे पाहून कोणी त्याचे कारण त्यास पुसले; तेव्हां तो म्हणाला कीं, मोंगलांनीं भित्रेपणाने व्यर्थ आपली एवढी अमर्यादा करून घेतली; व आमचे लोकांस यत्नावांचून जय मिळाला असतां ही ते उगेच फुशारकीं मारितात, असे उभय पक्षांचेही लोक अप्रयोजक पाहून माझे मन फार खिन्न होते. असो, खरड्याच्या लढाईचा शेवट ह्या रीतीने झाला. मशीर उल्मुलुख ह्यास ह्यावेळीं पेशव्यांनीं बंदीत ठेविले होते; परंतु पुढे बाजीरावाचे कारकीर्दीत कांहीं राज्यकारणांमुळे त्यास त्यांनीं सोडून दिले.

१०. ह्याप्रमाणे सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीत

मराठ्यांचा उत्कर्ष झाला. परंतु

सवाई माधवरावाचा मृत्यु.

त्या यशाचा वांटो माधवरावास

कांहींच मिळाला नाही. कारण प-

हिल्यानं तो अल्पवयाचा असल्यामुळे नानाफडनवीसच

मुकत्यारीने वागत होता; आणि पुढे त्यास कांहीं समजू

लागले तेव्हांही नानाने आपले महत्व जाईल या भीतीने

त्यास अगदीं आपले कवजांत ठेविले होते. अशा पर-

तंत्रपणामुळे माधवरावास फार त्रास उत्पन्न होऊं लागला.

पुढे रघुनाथरावाचा वडील पुत्र बाजीराव हा शिवनेरी

किल्ल्यामध्ये बंदीत होता, तो मोठा गुणवान आहे असे

माधवरावाच्या कानीं आल्यावरून बाजीरावाशीं आपला स्नेह असावा असें त्यास वाटूं लागलें. परंतु ही गोष्ट नानास आवडत नव्हती; म्हणून त्यांनीं परस्परांशीं गुप्त-रूपें पत्र व्यवहार चालविला. हे वर्तमान नानास कळतांच त्यानें माधवरावाची फार निर्भर्त्सना करून, ज्याचे द्वारे त्या उभयतांचें दळणवळण चाललें होतें त्याचे पायांत विड्या घातल्या; आणि बाजीरावाच्या भोंवतालचा बंदोबस्त जास्त केला. ह्या गोष्टीमुळें तर माधवरावास फारच त्रास येऊन तो आपल्या जिवास अगदीं कंटाळला. तेव्हां इ० स० १७९९ ह्या वर्षीं अक्टोबरच्या बाविसाव्या तारखेस म्हणजे शके १७१८ ह्या वर्षीं दसव्याच्या दिवशीं त्यानें आपल्या बाड्यांतील तिसऱ्या मजल्यावरून कारंजावर उडी टाकिली. त्यामुळें तो तिसरे दिवशीं मृत्यु पावला.

दुसरा बाजीराव साहेब ह्याचें वर्णन.

इ० सन १७९६ ह्या वर्षीपासून इ० सन १८१८ ह्या वर्षीपर्यंत.

१. सवाई माधवराव ह्यानें मरतेसमयीं आपला

बाजीरावास पेशवाईचीं वखें मिळतात. संवंधी व परम मित्र बाजीराव ह्यास पेशवाईची गादी देण्याविषयीं सांगितलें होतें. परंतु तसें करणें ना-

नाफडनविसास इष्ट नव्हतें; कारण तेणेंकरून आपलें महत्व कमी होऊन कदाचित् जिवासही धक्का पोचेल,

असें त्यास भय होतें. ह्यामुळे त्यानें इतर बहुतेक कारभारी लोक वश करून घेऊन असें ठरविलें कीं, सर्वां माधवरावाच्या बायकोच्या मांडीवर दत्तक देऊन तो पेशवा करावा. हें वर्तमान बाजीरावास कळतांच त्यानें शिंद्याच्या मुख्य कारभारी बाळोबा तात्या ह्याच्या द्वारे गादी मिळविण्याचा यत्न चालविला. तो नानास समजला तेव्हां, ही गोष्ट बाळोबाच्या हातून होण्यापूर्वी आपणच करावी हें बरें, असें त्यास वाटून त्यानें बाजीरावास शिवनेरीहून पुण्यास आणविलें, आणि आपणाकडे मुख्य कारभार राखण्याविषयीं त्यापासून करार करून घेऊन त्याला गादीवर बसविण्याची तयारी चालविली. इतक्यांत ही गोष्ट आपल्या सल्ल्यावांचून होते हें बाळोबा तात्यास समजतांच, त्याला राग आला; आणि त्यानें बाजीरावास कैद करून त्याच्या धाकटा भाऊ चिमणाजी आपा ह्यास इ० सन १७९६ च्या मे महिन्यांत गादीवर बसविलें, व परशुरामभाऊ पटवर्धन ह्यास त्याचा कारभारी केलें. पुढें नानानें महाप्रयासें करून दवलतराव शिंद्या वश करून घेतला; आणि त्याजकडून त्याचा कारभारी बाळोबा तात्या ह्यास कैद करवून त्याच्या मदतीनें बाजीरावास इ० सन १७९६ च्या दिसेंबरांत गादीवर बसविलें. नंतर नाना पुनः मुख्य कारभार करूं लागला.

२. बाजीरावास पेशवाईचा अधिकार प्राप्त झाला

नानाफडनवीस कै-
देत पडतो, वं शिंदे
पुणे शहर लुटतो.

तेव्हां, जरी त्याने नानाला मुख्य
कारभारावर नेमिले होते, तरी पुढे
नाना व नानाच्या पक्षाचे लोक ह्यां-
स राज्यकारभारांतून काढून टाकावे,

अशी त्याला फार इच्छा उत्पन्न होऊन त्याने त्याविषयी
प्रयत्न चालविला. तो प्रकार असा.—प्रथमतः त्याने,
दवलतराव शिंद्याचा सासरा सर्जेराव घाडगा ह्या नामे
होता, त्याचे आणि नानाचे वैमनस्य पाडिले; आणि
शिंद्याकडून नानाला कैद करण्याविषयी त्याला सुचविले.
तेव्हां सर्जेरावाच्या सांगण्यावरून शिंद्याने नानास कैद
करून अहमदनगरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविले. त्याच
वेळीं सर्जेरावाने आपले लोक नाना व त्याचे पक्षपाती
ह्यांची घरे लुटावयास पाठविले. तेव्हां ज्याप्रमाणे एखाद्या
शत्रूचे शहर लुटावे त्याप्रमाणे त्यांनीं पुणे शहर लुटून
तेथे एक रात्र आणि एक दिवस एकसारखी दाणादाण
करून सोडली. ह्याप्रमाणे नानाची दुर्दशा करून बाजी-
राव शिंद्याला ही त्याच्या देशी घालविण्याची मसलत
करू लागला. परंतु आपणास गादीवर बसविण्याचे कामीं
शिंद्याने मदत करावी म्हणून बाजीरावाने त्याला पूर्वी दोन
कोटी रुपये देण्याचे गुप्तरूपे कबूल केले होते; तो ऐवज मि-
ळाल्याशिवाय तो पुणे सोडीना इतकेंच नाही, तर त्या ऐव-
जाकरितां तो तगादा करू लागला; आणि बाजीरावाला तर
त्या प्रसंगीं एवढी रकम देण्याचे सामर्थ्य नव्हते. तेव्हां त्याने
मुखपणाने शिंद्याला अशी मसलत दिली कीं, तुम्हीं सर्जेराव

घाडग्याकडून बाजीजी कुंजर ह्याच्या माहितीने पुण्यां-
तील सावकार लोकांपासून बलात्काराने द्रव्य उत्पन्न करावे.
ते शिंघाने कबूल करून त्या घाडग्यास त्या कामावर
पाठविले. ते वेळीं घाडग्याने आपल्या क्रूरपणाची सीमा
केली. नानाच्या पक्षाचे जे लोक बंदीत घातले होते
त्यांपासून व इतर सावकार वगैरे श्रीमंत लोकांपासून द्रव्य
काढण्याकरितां त्याने त्यांचे मनस्वी हाल केले. ते हाल
न सोसल्यामुळे कितीएक लोकांनीं प्राण ही सोडिले.

३. नाना कैदेत पडल्यानंतर बाजीरावाने आपला

नाना फडनविसाची भाऊ अमृतराव ह्यास मुख्य कारभा-
कैदेतून सुटका व त्या- री केले. वरील क्रूर कर्मास बाजी-
चा मृत्यु. रावाचे अनुमोदन होतें, ते अमृतरा-
वास माहित नव्हतें, सवत्र शिंद्याचाच तो अपराध समजून
त्याने बाजीरावाच्या मताने त्याला पकडण्याची मसलत
केली. परंतु बाजीरावाच्या भिन्नेपणामुळे ती फसून
बाजीरावाचे आणि शिंद्याचे वैमनस्य पडले. तेव्हां
त्याला भय उत्पन्न करण्याकरितां शिंद्याने नानाफडन-
विसास कैदेतून मुक्त केले. त्यामुळे बाजीरावास वास्त-
विकच भीति उत्पन्न होऊन त्याने शिंद्या व नाना ह्यांचा
स्नेह आरंभिला; आणि नानाला मोठ्या आर्जवाने
पुण्यांत आणून पुनः मुख्य कारभारी नेमिले. परंतु हे
बाजीरावाचे सारे कृत्य मायावीपणाचेच होतें; कारण
पुढे नानाशी तो एकसारखा कपटानेच वागत होता.
तथापि नानाने राज्यकारभारांत किमपि ही दुर्लक्ष्य केले
नाहीं. शेवटीं इ० सन १८०० ह्या वर्षी मार्च महि-

न्याच्या १३ व्या तारिखेस नानाफडनवीस मृत्यु पावला.

४. नानाचें वय लहानपणापासून राजकीय कामें
 करण्यामध्येच गेल्यामुळे तो त्या
 नाना फडनविसाचे गुण. कामांत इतका निपुण झाला होता कीं, त्या वेळीं साऱ्या हिंदुस्थानामध्ये त्याच्या इतका राजनीतींत प्रवीण दुसरा पुरुष नव्हता. तो मृत्यु पावला त्या वेळीं मराठी राज्यांतील चतुर्थ आणि प्रामाणिकपणा हीं त्या बरोबरच गेलीं, असें लोक म्हणूं लागले. त्याची स्मरणशक्तिही अपूर्व होती; व तो दिवसामध्ये इतकें काम आटोपी कीं, ते कोणास सांगितलें असतां आश्चर्यच वाटेले.

५. नानाफडनवीस मृत्यु पावल्यानंतर बाजीरावानें त्याच्या पक्षाचे लोकांना छळावयास आरंभ केला, त्यामुळे दक्षिणेंत चौं-
 हाकडे धामधूम होऊन गेली. अशा सूर्यां यशवंतराव होळकर शिंद्याच्या मुलखांत लुटालूट करूं लागल्यामुळे शिंद्याला आपली बहुतेक फौज घेऊन आपल्या मुलखीं जाणें भाग पडलें. तेव्हां तर बाजीरावास आपल्या दुष्ट वासना पूर्ण करावयास चांगली संधि सांपडली. त्यानें आपणास व आपल्या बापास ज्यांनीं ज्यांनीं त्रास दिला होता, त्यांस फार हाल करून जिवें मारिलें. त्यांपैकीं यशवंतरावाचा भाऊ विठोजी होळकर ह्याला त्यानें हत्तीच्या पायाशीं बांधून मारविलें. इतक्यांत हिंदुस्थानामध्ये यशवंतराव हा शिंद्यापासून पराभव पावल्यामुळे

तो पुण्याच्या आसमंतात लुटालूट करण्याच्या वेतानें दक्षिणेंत आला. त्याला आपला भाऊ मारिल्याचें वर्तमान समजतांच तो लष्करासुद्धां पुण्यावर आला, आणि त्यानें पुण्यांत शिंद्याचें जें लष्कर राहिलें होतें तें व बाजीरावाचें लष्कर ह्यांचा अगदीं मोड केला. हे पाहतांच बाजीराव सिंहगडास पळून गेला. पुढें तेथून ही रायगडास जाऊन त्यानें मुंबई सरकारचें आर्जव आरंभिलें. तेव्हां इंग्रजांनीं त्याला वसईस आपल्या आश्रया खालीं नेले. इकडे होळकरानें अमृतरावाचा पुत्र विनायकराव ह्यास पेशव्याचे गादीवर बसविलें. तेव्हां बाजीरावानें इंग्रजांशीं तहाचें बोलणें लावून पुनः गादी मिळविण्याकरितां त्यांची मदत मागितली.

६. इंग्रजांनीं बाजीरावास गादीवर बसविण्याचें कबूल

वसईचा तह.

करून असा तह ठरविला कीं, इंग्रजांचें आठ हजार सैन्य उभयतांच्या

शत्रूंच्या निवारणार्थ बाजीरावानें नेहमी आपल्या राज्यांत राहूं द्यावें; व त्या सैन्याच्या खर्चाकरितां बीस लक्षांचा मुलूख इंग्रजांस द्यावा. ह्याखेरीज दुसरीं कांहीं किरकोळ कलमें त्या तहांत होती. हा तह इ० सन १८०२ ह्या वर्षीं दिसैवर महिन्याच्या २१ वे तारखेस झाला. तो वसई मुक्कामीं झाला, म्हणून त्याला वसईचा तह म्हणतात.

७. ह्याप्रमाणें मराठ्यांचें स्वातंत्र्य नाहींसे करणारा

तो तह उभयपक्षां कबूल झाल्यावर

बाजीरावास पुनः
राज्य मिळनें.

इंग्रज लोक बाजीरावाला गादीवर बसविण्याकरितां पुण्यास घेऊन

येऊं लागले. हें यशवंतराव होळकरास समजतांच,
 पुणें शहरांतून लुटीच्या योगानें पुष्कळ द्रव्य उठवून
 करून तो म्हाळव्याकडे पळून गेला. नंतर इंग्र-
 जांचें सैन्य पुण्यास पोहोचलें, तेव्हां त्यांनीं बाजीरा-
 वाला इ० सन १८०३ ह्या वर्षीं मे महिन्याचे १३ वे
 तारिखेस मोठ्या समारंभानें पुनः गादीवर बसविलें; आ-
 णि यशवंतरावानें पूर्वीं ज्याचे पुत्रास गादीवर बसविलें
 होतें त्या अमृतरावास प्रतिवर्षीं खर्चाकरितां आठ लक्ष
 रुपयांची नेमणूक करून देऊन त्याला त्याच्या पुत्रास-
 हित काशीस नेऊन ठेविलें. नंतर तहांत ठरल्याप्रमाणें
 इंग्रजांनीं आपलें सैन्य आणून घोडनदीच्या कांठीं छा-
 वणी केली. त्या छावणीमुळें तेथें एक गांवच बसला;
 त्या गांवाला मराठे लोक घोडनदी म्हणतात, व इंग्रज
 लोक शिरूर म्हणतात. त्या छावणींतील लोक पुढें इ०
 सन १८१८ ह्या वर्षीं निघून गेल्यानंतर तेथील वस्ती
 कमी झाली.

८. बाजीरावानें इंग्रजांशीं सख्य केलें खरें; परंतु
 ही गोष्ट त्यानें आपणावर महत्संक्र-
 ढ पडल्यामुळें निरुपाय होऊन केली
 होती, असें त्याच्या कृतघ्नतेच्या
 आचरणावरून पुढें दिसून आलें.
 गादीवर बसतांच त्यानें आपलें दुर्वर्तन सुरू केलें. रास्ते
 वगैरे कितीएक जाहगीरदारांच्या जाहगिरी त्यानें कपटा-
 नें बळकाविल्या. त्रिंबकजी डेंगळा नामें कोणी जासूद
 होता, तो बाजीरावास फार आवडून त्यानें त्याला इत-

बाजीरावाचें दुर्वर्त-
 न व इंग्रजांशीं गुप्तहून
 कृतघ्नपणाचें आचरण.

क्या योग्यतेस चढविलें कीं, पेशव्याच्या दरबारांत त्या-
 च्या वांचून कोणतेंच काम होईनासें झालें. तो त्रिंबकजी
 तर क्रूरपणाची मूर्तिच होता. मक्याचें मामलती वगैरे
 करणांकडून मक्याच्या कामांत कांहीं अंतर पडल्यास
 तो बाजीरावाचे देखत त्यांना पराकाष्टेची हाणमार
 करी. कांहीं प्रसंगीं तर त्यानें मक्तेदारांस जिवें ही मा-
 रिलें. तरी त्याचें बाजीरावास विलकूल वाईट वाटलें
 नाहीं. ह्याप्रमाणें ह्या उभयतांच्या दुष्टपणामुळे पुष्कळ
 लोक त्रासून गेले. तथापि बाजीरावाला वसईच्या त-
 हांत ठरल्याप्रमाणें इंग्रज लोकांची मदत असल्यामुळे
 फारशीं बंडे वगैरे न होतां इ० १८१७ ह्या वर्षापर्यंत
 त्याचें राज्य सुरक्षितपणें चाललें. शेवटीं त्रिंबकजी
 डेंगळ्याच्या मसलतीनें तो महाकृतघ्न पुरुष इंग्रजांस
 ही घालवून देण्याचा विचार करूं लागला. त्यानें प्रथम
 शिंदा व रघूजी भोंसला ह्यांकडे वकील पाठवून
 गुप्त रूपें त्यांच्याशीं तह केळू कीं, तुम्ही व आम्ही एक
 होऊन इंग्रजांस हाकून देऊं; आणि लुटालूट करून
 आपला निर्वाह करणारे जे पेंडारी लोक ते हिंदुस्थानांत व
 दक्षिणेंत बरेच प्रचळ झाले होते, त्यांची अनुकूलता क-
 रून घेण्याकरितां बाजीराव कोपरगांवास जाऊन त्यां-
 च्या मुख्यांच्या भेटी घेऊं लागला. ही गोष्ट इंग्रजां-
 च्या समजण्यांत आली; परंतु तीविषयीं त्यांना पक्का
 शोध लागेना, त्यामुळे त्यांनीं ती मनावर घेतली नाहीं;
 तथापि बाजीरावावरील त्यांचा विश्वास नाहींसा हो-
 प्यास आणखी एक कारण झालें. तें असें कीं, गार्ड-

कवाडाकडे पेशव्याची कांहीं खंडणीबद्दल वगैरे
 बक्री राहिली होती, तीसंबंधीं बोलणें करावयाकरितां
 माईकवाडानें आपला गंगाधर शास्त्री पटवर्धन नामें
 वकील पेशव्याचे दरवारीं पाठविला होता. परंतु त्यांस
 रवाना करण्यापूर्वीं त्रिंबकजी डेंगळ्याच्या हातून त्याला
 कांहीं इजा होणार नाहीं, अशाविषयीं इंग्रजांचें त्यानें
 अभयवचन घेतलें होतें. तथापि बाजीरावानें पंढरपूर
 मुक्कामीं इ. सन १८१५ ह्या वर्षीं त्रिंबकजीच्या हातूनच
 गंगाधर शास्त्री ह्यास माराविलें. ही गोष्ट इंग्रजांस
 समजतांच त्रिंबकजीला आपले स्वाधीन करण्याविषयीं
 त्यांनीं बाजीरावास निक्षून सांगितलें. त्यांनीं सांगित-
 ल्याप्रमाणें न केल्यास त्यांच्याशीं युद्धास उभें राहावें
 लागणार असें पाहून बाजीरावानें त्रिंबकजीला इंग्रजांचे
 स्वाधीन केलें. तेव्हां त्यांनीं त्याला ठाण्याचे किल्ल्या-
 मध्ये बंदींत ठेविलें. परंतु सुमारे एक वर्षानें तो वेष
 बदलून तेथून पळाला, आणि नाशिकाच्या आसपास
 भिल व रामोशी ह्यांच्या आश्रयानें दंगा करूं लागला.
 पुढें बाजीरावाचें आणि त्याचें गुप्त रूपें दळण वळण सुरू
 होऊन इंग्रज लोकांच्या नाशाकरितां नवीन फौज ठे-
 वण्यास बाजीरावानें त्याकडे पैसा पाठविला; आणि
 शिंदे, होळकर, भोंसले, व पेंढारी, ह्यांशीं पत्रद्वारे ऐक्य
 ठेवून स्वतः ही नवीन फौज ठेवण्यास त्यानें आरंभ केला.
 हे इंग्रजांस समजतांच त्यांनीं प्रथमतः त्रिंबकजी डेंग-
 ळ्यास धरून देण्याविषयीं बाजीरावाला सांगितलें. ते-
 व्हां आम्हाला त्याचा ठिकाण मुळींच लागत नाहीं,

असे त्याने उत्तर दिले. परंतु इंग्रजांनी पुनः त्याला लष्कराची धमकी दिल्यामुळे त्याने त्रिंबकजीस धरण्याकरितां जाहिरनामे लाविले; आणि तो इंग्रजांच्या स्वाधीन होईल असे वर्यत सिंहगड, पुरंदर, व रायगड हे किल्ले त्यांजकडे ठेवण्याचेही त्याने कबूल केले. ह्याखेरीज इंग्रजांनी त्याजपासून नवा तह करून घेतला. त्या तहांत वसईच्या तहापेक्षा बाजीरावाचे स्वातंत्र्य पुष्कळ कमी झाले.

९. वर सांगितलेल्या नव्या तहामुळे इंग्रजांविषयी

बाजीरावाच्या मनांतील वैषम्य ज्या-

बाजीराव इंग्रजांशी
उघडपणे वैर करितो.

स्त वाढून त्यांच्या नाशाची तयारी

तो फारच झटून करूं लागला. ह्या

प्रसंगी त्याला मुख्य मसलत देणारा बापू गोखला नांवाचा कोणी गृहस्थ करनाटकच्या सरसुभेदाराचा पुत्रप्या होता. तो स्वभावाने फार क्रूर होता. तरी तो मोठा पराक्रमी असे, त्यामुळे तो बाजीरावास आवडून त्याने त्याला आपल्या सैन्याचा अधिकार दिला होता. ह्या उभयतांनी असा व्रेत केला कीं, आपली सर्व तयारी झाली म्हणजे इंग्रजांवर एकाएकीं हल्ला करावा. ह्या त्यांच्या व्रेतास अनुकूल अशी दुसरी एक गोष्ट घडून आली. ती ही कीं, ह्याच समयास चौहींकडे पेंढाऱ्यांचा दंगा फार उसळला. ह्यामुळे गव्हरनर जनरल ह्याने कलकत्ता, मुंबई व मद्रास ह्या तिन्ही ठिकाणच्या लष्करांनीं जाऊन तो मोडून टाकावा, असा हुकूम केला. त्यावरून घोडनदी येथील लष्कर ही त्या कामास चाल-

तें झालें. ह्यामुळे पुणें मुक्कामीं जी कांहीं इंग्रजांची थोडीशी फौज होती, तेवढीच जिकली म्हणजे अल्पकाम होईल, असें बाजीरावास वाटलें. सवत्र त्यानें पुण्याजवळ लष्कर जमविण्यास आरंभ केला.

१०. बाजीरावाच्या लष्कराची बहुतेक सिद्धता

झाली; तरी पुण्यांतील इंग्रजांच्या

खडकीच लढाई

लष्करापैकीं पलटणी लोकांत फि-

तूर करण्याचा आपण उद्योग करावा असें त्याच्या मनांत होतें, सवत्र तो एकदम लढाईस आरंभ करीना. इत-

क्यांत मुंबईहून कांहीं गोरे लोक त्या लष्कराच्या मदतीस येऊन पोहोचले व घोडनदीकडचें ही राहिलेले लष्कर यावयास निघालें; हे समजतांच बाजीरावानें युद्धास आरंभ करण्याविषयी आपल्या लोकांस हुकूम दिला.

तेव्हां बापू गोखल्यानें खडकी मुक्कामीं इंग्रज लोकांवर ३० सन १८१७ ह्या वर्षी नोवेंबर महिन्याच्या पांचव्या-तारखेस हल्ला केला. त्या दिवशीं कांहीं काळपर्यंत युद्ध होऊन शेवटीं मराठ्यांचा कांहींसा मोड झाला. दुसरे दिवशीं घोडनदीचें पलटण पुण्यास येऊन दाखल झालें.

तेव्हां बापू गोखला युद्धास उभा राहीना. इकडे जनरल स्मिथ साहेब पेंढान्यांचें पारिपत्यास गुंतला होता, त्याला हे लढाईचें वर्तमान कळतांच घोडनदीचें लष्कर पेंढान्यावर गेलें होतें, तें बरोबर घेऊन तो पुण्यास आला. तेव्हां बाजीराब इंग्रजांशीं युद्ध करणें सोडून सावन्याकडे पळत सुटला; व स्मिथ साहेब त्याचे पाठीस लागला.

११. बाजीराव पळतां पळतां साताऱ्याहून पंढर-

पुरास आला व तेथे साताऱ्याचे कोरेगांवची लढाई.

राजालाही आपणावरोवर पळावया-
करितां आणवून त्यासहित जुनराजवळ ब्राम्हणवाड्यां-
त गेला. तेथे त्रिंबकजी डेंगळाही कांहीं लोकांसहित
याला येऊन मिळाला. परंतु इतक्यांत स्मिथ साहेब
बाजीरावाचा पाठलाग करीत आला; तेव्हां तो लष्क-
रासुद्धां पुण्याकडे परतला. हे वर्तमान पुण्यांतील इं-
ग्रजांच्या लष्करास कळतांच त्याच्या अधिकाऱ्याने आ-
पल्या मदतीकरितां घोडनदीहून पुनः सैन्य बोलाविलें.
जे सैन्य पुण्याकडे येत असतां भिमेच्या कांठीं कोरेगांव
मुक्कामी इ० सन १८१७ च्या दिसेंवर महिन्यांत त्याची
व बाजीरावाची गांठ पडून युद्धास आरंभ झाला. ते
समयी बाजीरावाचें सैन्य ३०,००० असतांही इंग्रजां-
च्या सुमारे ९०० लोकांनीं गांवांत शिरून शत्रूस गांवांत
येऊं न देतां मोठ्या शौर्यानें एक दिवसपर्यंत आपले
रक्षण केलें. त्या लढाईत इंग्रजांचे सुमारे ३०० शि-
पाई व वीरा गोरे लोक पडले; आणि मराठ्यांकडील
सुमारे पांच सहाशें लोक पडले. ह्या ठिकाणीं इंग्रजां-
कडील फक्त ९०० लोकांनीं मराठ्यांचे एवढे मोठे सैन्य
असतांही त्यांचे कांहीं चालू दिलें नाहीं, ह्या त्यांच्या वि-
लक्षण पराक्रमाचें स्मरण सर्वास राहण्याकरितां इंग्रजां-
नीं त्या ठिकाणीं रणस्तंभ बांधून ठेविला आहे.

१२. ज्या दिवशीं कोरेगांवची लढाई झाली, त्याच्या

अष्टमाची लढाई थ
बापू गोखल्याचा मृत्यु.

दुसऱ्या दिवशीं बाजीरावास कळलें कीं, स्मिथ साहेब जवळ येऊन पोहोचला. तेव्हां तो तथून छा-

वणी उठवून पुनः पळत सुटला. तो पळतां पळतां अष्ट्रे मुक्तामीं जाऊन उतरला. इतक्यांत स्मिथ साहेब अकस्मात् तेथें दाखल झाला. तेव्हां त्या उभयतांची लढाई सुरू होऊन मराठ्यांचा अगदीं मोड झाला. ह्या लढाईत बापू गोखला रागानें ३०० स्वारांसहित जिवावर उदार होऊन इंग्रजांच्या एका पलटणीवर जाऊन पडला. तेव्हां त्यांनीं त्याचा पराभव करून त्यास ठार मारिलें. ह्या ठिकाणींच सातारचा राजा आपल्या परिवारासुद्धां इंग्रजांच्या हातीं लागला.

१३. बाजीराव अष्ट्याहून पळून नागपूरकराचा

पेशवा इंग्रजांचे हा-
तीं सोडून राब्यास
मुक्तो.

आश्रय करण्याकरितां त्याच्या मुलखांत शिरला. तेथें ही इंग्रजांच्या एका टोळीची गांठ

पडून तिनें त्याजवळ राहिलेल्या लोकांची वाताहत केली. तेव्हां त्याच्या बरोबरचे बहुतेक जाहगीरदार त्याला सोडून आपापल्या ठिकाणीं गेले. ह्याप्रमाणें त्याचे सारे उपाय थकल्यामुळे, माल्कम साहेब हा पेंढाऱ्यांचा बंदोबस्त करून लष्करासुद्धां इंदुराजवळ राहिला होता, त्यास तो इ० सन १८१८ ह्या वर्षीं जून महिन्याच्या तिसऱ्या तारिखेस शरण जाऊन त्याच्या स्वाधीन झाला; आणि राज्याची आज्ञा सो-

डून् इंग्रज लोक ठेवतील त्याप्रमाणें राहण्यास कबूल झाला.

१८ बाजीराव हातीं लागल्यावर इंग्रजांनीं त्याला

बाजीरावाची व त्या पासून घेतलेल्या राड्याची इंग्रजांनीं केलेली व्यवस्था.

दरसाल आठ लक्ष रुपयांची नेमणूक करून देऊन ब्रम्हावर्तांत नेऊन ठेविलें. ह्याच सुमारास त्यांनीं त्रिविक्रजी

डेंगळा ह्याला खानदेशांत पकडून

काशीप्रांतांत चुनारगड नामें बळकट किला आहे तेथें जन्मपर्यंत कैदेत ठेविलें. सातारचा राजा इंग्रजांचे हातीं लागला म्हणून मार्गे सांगितलें, त्यास त्यांनीं मोठ्या समारंभानें सातारचे गादीवर बसवून निरा आणि वारणा ह्यांच्या मधील पूर्व पश्चिम सह्याद्रीपासून पंढरपुरापर्यंत प्रदेश त्याच्या स्वाधीन केला. बाकीचा संपूर्ण प्रदेश इंग्रजांनीं आपाणाकडे ठेवून, पूर्वी पेशव्यांच्या दरबारीं त्यांचा एल्फिन्स्टन नामें वकील होता, तोच त्या जिकिलेल्या प्रांताच्या बंदोबस्ताकरितां नेमिला. तो साहेब फार चतुर व मराठी राज्याचा माहितगार होता. त्यानें असा बंदोबस्त केला कीं, पेशवे सरकारच्या पदरचे सरदार, मुत्सद्दी, व आश्रित वगैरे लोक ह्यांस आपला धनी गेल्याचें दुःख न व्हावें, आणि त्यांचा प्रतिष्ठितपणानें निर्वाह होऊन अब्रू कायम राहावी, म्हणून त्यानें कितीएकांस जाहगिरी दिल्या, कितीएक बडे लोकांस पेनशनें करून दिलीं; आणि कितीएकांस वर्षासनें करून दिलीं. इनामें, देवस्थानें, व धर्मादाय हे खर्च पहिल्यापासून जसे चालत आले होते, तसेच त्यानें पुढें चालविले; लहानसहान बंडे

मोडून टाकिलीं; आणि रयतेस सुरा होण्यासाठीं न्याय
 मनसुबी चांगली व्हावी व कोणावर विनाकारण जुलूम
 होऊं नये असा बंदोबस्त करून ठेविला. ~~ध्याने~~ केलेली
 व्यवस्था अद्यापि बहुतेक तशीच चालली आहे. त्या
 साहेबाने लोकोपकारार्थ जीं मोठमोठीं कृत्यें केलीं त्यांचे
 स्मरण करून अद्यापि लोक त्याची कीर्ति गात आहेत.

समाप्त.
